H. L. Frege

C. C. SALLUSTII

CATILINARIA ET JUGURTHINA BELLA.

EDITIO STEREOTYPA.

PARISIIS,

EX OFFICINA STEREOTYPA

P. DIDOT NATU MAJORIS, ET F. DIDOT.

ANNO IX. (1801.)

C. C. SALLUSTII

BELLUM CATILINARIUM,

SIVE

DE CONJURATIONE CATILINAE EJUSQUE SOCIORUM.

I. OMNIS homines, qui sese student præstare ceteris animalibus, summâ ope niti decet vitam silentio ne transeant, veluti pecora, quæ natura prona atque ventri obedientia finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita: animi imperio, corporis servitio, magis utimur. Alterum nobis cum dîs, alterum cum belluis, commune est. Quò mihi rectius videtur ingenii quàm virium opibus gloriam quærere, et, quoniam vita ipsa quâ fruimur brevis est, memoriam nostri quàm maxumè longam efficere. Nam divitiarum et formæ gloria fluxa atque fragilis; virtus clara æternaque habetur. Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis, an virtute animi, res militaris magis procederet. Nam et, priùs quàm incipias, consulto, et, ubi consulueris, maturè facto, opus est. Ita utrumque, per se indigens, alterum alterius auxilio veget.

II. Igitur initio reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi; pars ingenium, alii corpus, exercebant: et jam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur; sua cuique satis placebant. Postea verò quàm in Asiâ Cyrus, in Græciâ Lacedæmonii et Athenienses, cœpere urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi caussam belli habere, maxumam gloriam in maxumo imperio putare; tum demum periculo atque negotiis compertum est in bello plurimùm ingenium posse. Quòd si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita utì in bello valeret, æquabiliùs atque constantiùs sese res humanæ haberent; neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia, cerneres. Nam imperium facilè his artibus retinetur quibus initio partum est. Verùm ubi pro labore desidia, pro continentiâ et æquitate lubido atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optumum quemque a minùs bono transfertur. Quæ homines arant, navigant, ædificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti incultique, vitam sicuti peregrinantes transegere: quibus, profectò contra naturam, corpus voluptati, anima oneri, fuit. Eorum ego vitam mortemque juxtà æstumo, quoniam de utrâque siletur. Verùm enim verò is demum mihi vivere atque frui animâ videtur, qui, aliquo negotio intentus, præclari facinoris aut artis bonæ famam quærit. Sed in magnâ copiâ rerum aliud alii natura iter ostendit.

III. Pulchrum est bene facere reipublicæ: etiam bene dicere haud absurdum est; vel pace vel bello

clarum fieri licet: et qui fecere, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tamen etsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere: primùm, quòd facta dictis sunt exæquanda; dehinc, quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malivolentiâ et invidiâ dicta putant: ubi de magnâ virtute et gloriâ bonorum memores, quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum, ibique mihi advorsa multa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentiâ, pro virtute, audacia, largitio, avaritia, vigebant. Quæ tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia imbecilla ætas ambitione corrupta tenebatur: ac me, quum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minùs honoris cupido eadem, quæ ceteros, fama atque invidia vexabat.

IV. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam ætatem a republicâ procul habendam decrevi; non fuit consilium secordiâ atque desidiâ bonum otium conterere; neque verò agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intentum, ætatem agere; sed a quo incepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi romani carptim, ut quæque memoriâ digna videbantur, perscribere; eò magis quòd mihi a spe, metu, partibus reipublicæ, animus liber erat. Igitur de Catilinæ conjuratione, quàm verissumè potero, paucis absolvam

Nam illud facinus in primis ego memorabile existumo, sceleris atque periculi novitate. De cujus hominis moribus pauca priùs explananda sunt quàm initium narrandi faciam.

V. Lucius Catilina, nobili genere natus, fuit magnâ vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentiâ bella intestina, cædes, rapinæ, discordia civilis, grata fuere; ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens inediæ, vigiliæ, algoris, suprà quàm cuique credibile est. Animus audax, subdolus, varius, cujus rei libet simulator ac dissimulator, alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus, satis loquentiæ, sapientiæ parum. Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta, semper cupiebat. Hunc post dominationem Lucii Sullæ lubido maxuma invaserat reipublicæ capiundæ: neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopiâ rei familiaris, et conscientiâ scelerum: quæ utraque his artibus auxerat quas suprà memoravi. Incitabant præterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, suprà repetere, ac paucis instituta majorum domi militiæque, quomodo rempublicam habuerint, quantamque reliquerint, et ut paullatim immutata, ex pulcherrumâ et optumâ pessuma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

VI. Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Aeneâ duce, profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his Abo-

rigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una mœnia convenere, dispari genere, dissimili linguâ, alius alio more viventes, incredibile memoratu est quàm facilè coaluerint. Sed postquam res eorum civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentiâ orta est. Igitur reges populique finitumi bello tentare; pauci ex amicis auxilio esse; nam ceteri metu percussi a periculis aberant. At Romani domi militiæque intenti festinare, parare; alius alium hortari; hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere. Pòst, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant: magisque dandis quàm accipiundis beneficiis amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regium habebant: delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientiâ validum, reipublicæ consultabant. Hi vel ætate, vel curæ similitudine, Patres appellabantur. Pòst, ubi regium imperium, quod initio conservandæ libertatis atque augendæ reipublicæ fuerat, in superbiam dominationemque se convertit, immutato more, annua imperia, binosque imperatores sibi fecere. Eo modo minumè posse putabant per licentiam insolescere animum humanum.

VII. Sed eâ tempestate cœpere se quisque extollere, magisque ingenium in promtu habere. Nam regibus boni quàm mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adeptâ libertate, quantùm brevi creverit: tanta cupido gloriæ incesserat. Jam

primùm juventus simul laboris ac belli patiens erat, in castris per usum militiam discebat; magisque in decoris armis et militaribus equis, quàm in scortis atque conviviis, lubidinem habebat. Igitur talibus viris non labos insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriæ maxumum certamen inter ipsos erat; sese quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat; eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant; laudis avidi, pecuniæ liberales, erant; gloriam ingentem, divitias honestas, volebant. Memorare possem quibus in locis maxumas hostium copias populus romanus parvâ manu fuderit, quas urbis naturâ munitas pugnando ceperit, ni ea res longiùs ab incepto traheret.

VIII. Sed profectò fortuna in omni re dominatur: ea res cunctas, ex lubidine magis quàm ex vero, celebrat obscuratque. Atheniensium res gestæ, sicuti ego æstumo, satis amplæ magnificæque fuere; verùm aliquanto minores tamen quàm famâ feruntur. Sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum qui ea fecere virtus tanta habetur, quantùm verbis eam potuere extollere præclara ingenia. At populo romano numquam ea copia fuit, quia prudentissumus quisque negotiosus maxumè erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus quisque facere quàm dicere, sua ab aliis benefacta laudari, quàm ipse aliorum narrare, malebat.

IX. Igitur domi militiæque boni mores colebantur. Concordia maxuma, minuma avaritia, erat; jus bonumque apud eos non legibus magis quàm naturâ valebat. Jurgia, discordias, simultates, cum hostibus exercebant; cives cum civibus de virtute certabant. In suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicis fideles, erant. Duabus his artibus, audaciâ in bello, ubi pax evenerat æquitate, seque remque publicam curabant. Quarum verum ego maxuma documenta hæc habeo; quòd in bello sæpiùs vindicatum est in eos qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardiùs, revocati, bello excesserant, quàm qui signa relinquere, aut, pulsi, loco cedere, ausi erant; in pace verò quòd beneficiis magis quàm metu imperium agitabant, et, acceptâ injuriâ, ignoscere quàm persequi malebant.

X. Sed ubi labore atque justitiâ respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes feræ et populi ingentes vi subacti, Carthago, æmula imperii romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terræque patebant; sævire fortuna ac miscere omnia cœpit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res, facilè toleraverant, iis otium, divitiæ, optandæ aliis, oneri miseriæque fuere. Igitur primò pecuniæ, deinde imperii, cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque artis bonas, subvertit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere, edocuit. Ambitio multos mortalis falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud in linguâ promtum, habere; amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo, æstumare; magisque

vultum quàm ingenium bonum habere. Hæc primò paullatim crescere, interdum vindicari. Pòst ubi, contagio quasi, pestilentia invasit, civitas immutata, imperium ex justissumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

XI. Sed primò magis ambitio quàm avaritia animos hominum exercebat: quod tamen vitium propiùs virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus et ignavus æquè sibi exoptant: sed ille verâ viâ nititur; huic quia bonæ artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniæ studium habet, quam nemo sapiens concupivit: ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat; semper infinita, insatiabilis est; neque copiâ neque inopiâ minuitur. Sed postquam L. Sulla, armis receptâ republicâ, bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes, trahere; domum alius, alius agros cupere, neque modum neque modestiam victores habere, fœda crudeliaque in civis facinora facere. Huc accedebat, quòd L. Sulla exercitum, quem in Asiam ductaverat, quò sibi fidum faceret, contra morem majorum, luxuriosè nimisque liberaliter habuerat. Loca amœna, voluptaria, facilè in otio ferocis militum animos molliverant. Ibi primùm insuevit exercitus populi romani amare, potare; signa, tabulas pictas, vasa cælata, mirari; ea privatim ac publicè rapere; delubra spoliare; sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundæ res sapientium animos fatigant: ne illi, corruptis moribus, victoriæ temperarent.

XII. Postquam divitiæ honori esse cœpere, et eas gloria, imperium, potentia, sequebatur; hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentiâ duci, cœpit. Igitur ex divitiis juventutem luxuria atque avaritia cum superbiâ invasere: rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi atque moderati habere. Operæ pretium est, quum domos atque villas cognoveris in urbium modum exædificatas, visere templa deorum quæ nostri majores, religiosissumi mortales, fecere. Verùm illi delubra deorum pietate, domos suâ gloriâ, decorabant, neque victis quidquam præter injuriæ licentiam eripiebant. At hi contrà ignavissumi homines, per summum scelus, omnia ea sociis adimere quæ fortissumi viri victores hostibus reliquerant: proinde quasi injuriam facere, id demum esset imperio uti.

XIII. Nam quid ea memorem quæ, nisi iis qui vidêre, nemini credibilia sunt, a privatis compluribus subversos montes, maria constructa, esse? Quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiæ; quippe, quas honestè habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido stupri, ganeæ, ceterique cultûs, non minor incesserat: viros pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi caussâ, terrâ marique omnia exquirere; dormire priùs quàm somni cupido esset; non famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Hæc juventem, ubi familiares opes defecerant, ad fa incendebant. Animus imbutus malis artibus ha

cilè lubidinibus carebat: eò profusiùs omnibus modis quæstui atque sumtui deditus erat.

XIV. In tantâ tamque corruptâ civitate Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se, tamquam stipatorum, catervas habebat. Nam quicumque impudicus, adulter, ganeo, manu, ventre, pene, bona patria laceraverat, quique alienum æs grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret; præterea omnes undique parricidæ, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis judicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua perjurio aut sanguine civili alebat; postremò omnes quos flagitium, egestas, conscius animus, exagitabat; ii Catilinæ proxumi familiaresque erant. Quòd si quis etiam a culpâ vacuus in amicitiam ejus inciderat, quotidiano usu atque illecebris facilè par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxumè adolescentium familiaritates adpetebat: eorum animi, molles et ætate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur. Nam utì cujusque studium ex ætate flagrabat, aliis scorta præbere, aliis canes atque equos mercari; postremò neque sumtui neque modestiæ suæ parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio fuisse nonnullos qui ita æstumarent juventutem, quæ domum Catilinæ frequentabat, parùm honestè pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis quàm quod cuiquam compertum foret, hæc fama valebat.

XV. Jam primùm adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestæ, et alia hujusce modi contra jus fasque. Postremò captus amore Aureliæ Orestillæ, cu-

jus præter formam nihil umquam bonus laudavit; quòd ea nubere illi dubitabat, timens privignum adultâ ætate, pro certo creditur, necato filio, vacuam domum scelestis nuptiis fecisse. Quæ quidem res mihi in primis videtur caussa fuisse facinoris maturandi. Namque animus impurus, dîs hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos exsanguis, fœdi oculi; citus modò, modò tardus, incessus; prorsus in facie vultuque vecordia inerat.

XVI. Sed juventutem, quam, ut suprà diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere; pòst, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, majora alia imperabat. Si caussa peccandi in præsens minùs suppetebat, nihilò minùs insontes, sicuti sontes, circumvenire, jugulare: scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuitò potiùs malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confisus Catilina, simul quòd æs alienum per omnis terras ingens erat, et quòd plerique sullani milites, largiùs suo usi, rapinarum et victoriæ veteris memores, civile bellum exoptabant, opprimundæ reipublicæ consilium cepit. In Italiâ nullus exercitus: Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat: ipsi consulatum petundi magna spes: senatus nihil sanè intentus: tutæ tranquillæque res omnes; sed ea prorsus opportuna Catilinæ.

XVII. Igitur circiter kalendas junias, L. Cæsare et C. Figulo consulibus, primò singulos appellare:

hortari alios, alios tentare: opes suas, imparatam rempublicam, magna præmia conjurationis docere. Ubi satis explorata sunt quæ voluit, in unum omnis convocat quibus maxuma necessitudo et plurimum audaciæ. Eò convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullæ Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Læca, L. Bestia, Q. Curius: præterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius: ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant præterea complures paullo occultiùs consilii hujusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur quàm inopia, aut alia necessitudo. Ceterùm juventus pleraque, sed maxumè nobilium, Catilinæ inceptis favebat. Quibus in otio vel magnificè vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum quàm pacem malebant. Fuere item eâ tempestate qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum ejus consilii fuisse; quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat; cujusvis opes voluisse contrà illius potentiam crescere: simul confisum, si conjuratio valuisset, facilè apud illos principem se fore.

XVIII. Sed antèa item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina. De quo quàm verissumè potero dicam. L. Tullo, M. Lepido consulibus, P. Autronius et P. Sulla, designati consules, legibus ambitûs interrogati pœnas dederant. Post paullo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere; quòd intra legitimos dies profiteri nequiverit. Erat eodem tem-

pore Cn. Piso, adolescens nobilis, summæ audaciæ, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius, consilio communicato, parabant in Capitolio kalendis januariis L. Cottam et L. Torquatum consules interficere; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Eâ re cognitâ, rursus in nonas februarias consilium cædis transtulerant. Jam tum non consulibus modò, sed plerisque senatoribus, perniciem machinabantur. Quòd ni Catilina maturasset pro curiâ signum sociis dare, eo die, post conditam urbem romanam, pessumum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit.

XIX. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quæstor pro prætore missus est, adnitente Crasso, quòd eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat: quippe fœdum hominem à republicâ procul esse volebat; simul, quia boni quàm plures præsidium in eo putabant, et jam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provinciam ab equitibus hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens, occisus est. Sunt qui ita dicunt imperia ejus injusta, superba, crudelia, barbaros nequivissé pati; alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate ejus Pisonem adgressos: numquam Hispanos præterea tale facinus fecisse, sed imperia sæva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio relinquemus. De superiore conjuratione satis dictum.

XX. Catilina, ubi eos quos paullo antè memoravi convenisse videt, tametsi cum singulis multa sæpè egerat, tamen in rem fore credens universos adpellare et cohortari, in abditam partem ædium secedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujuscemodi habuit:

« Ni virtus fidesque vestra spectata mihi forent, « nequidquam opportuna res cecidisset; spes ma- « gna, dominatio in manibus frustra fuissent: ne- « que ego per ignaviam, aut vana ingenia, incerta « pro certis captarem. Sed quia multis et magnis « tempestatibus vos cognovi fortes fidosque mihi, « eò animus ausus maxumum atque pulcherrumum « facinus incipere; simul quia vobis eadem quæ « mihi bona malaque intellexi. Nam idem velle at- « que nolle, ea demum firma amicitia est. Sed ego « quæ mente agitavi, omnes jam antea diversi au- « distis. Ceterùm mihi in dies magis animus accen- « ditur, quum considero quæ conditio vitæ futura « sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. « Nam postquam respublica in paucorum potentium « jus atque ditionem concessit, semper illis reges, « tetrarchæ vectigales esse: populi, nationes stipen- « dia pendere: ceteri omnes, strenui, boni, nobi- « les atque ignobiles, vulgus fuimus, sine gratiâ, « sine auctoritate, his obnoxii quibus, si respublica « valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, « potentia, honos, divitiæ, apud illos sunt, aut « ubi illi volunt: repulsas nobis reliquere, pericula, « judicia, egestatem. Quæ quousque tandem patie- « mini, fortissumi viri? Nonne emori per virtutem « præstat, quàm vitam miseram atque inhonestam,

« ubi alienæ superbiæ ludibrio fueris, per dedecus « amittere? Verùm enim verò, pro deûm atque hominum fidem! victoria nobis in manu. Viget ætas, « animus valet: contrà illis, annis atque divitiis, « omnia consenuerunt. Tantummodo incepto opus « est: cetera res expediet. Etenim quis mortalium, « cui virile ingenium, tolerare potest, illis divitias « superare, quas profundant in exstruendo mari et « montibus coæquandis; nobis rem familiarem « etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut ampliùs, « domos continuare; nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Quum tabulas, signa, toreumata « emunt, nova diruunt, alia ædificant; postremò « omnibus modis pecuniam trahunt, vexant; tamen « summâ lubidine divitias vincere nequeunt. At nobis domi inopia, foris æs alienum: mala res, spes « multò asperior. Denique, quid reliqui habemus, « præter miseram animam? Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam sæpè optastis, libertas, « præterea divitiæ, decus, gloria, in oculis sita « sunt: fortuna ea omnia victoribus præmia posuit. « Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica, magis quàm oratio, hortentur. Vel imperatore, vel milite me utemini. Neque animus, neque corpus a vobis aberit. Hæc ipsa, ut spero, vobiscum consul agam: nisi fortè animus fallit, et « vos servire magis quàm imperare parati estis. »

XXI. Postquam accepere ea homines, quibus mala abundè omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla, tamen etsi illis quieta movere magna merces videbatur, tamen postulare plerique, utì proponeret, quæ conditio belli foret, quæ præmia

armis peterent, quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia quæ bellum atque lubido victorum fert. Præterea esse in Hispaniâ citeriore Pisonem, in Mauritaniâ cum exercitu P. Sitium Nucerinum, consilii sui participes: petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus necessitudinibus circumventum: cum eo consulem se initium agendi facturum. Ad hoc maledictis increpat omnis bonos: suorum unumquemque nominans laudare; admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suæ, complures periculi aut ignominiæ, multos victoriæ sullanæ, quibus ea prædæ fuerat. Postquam omnium animos alacris videt, cohortatus ut petitionem suam curæ haberent, conventum dimisit.

XXII. Fuere, eâ tempestate, qui dicerent Catilinam, oratione habitâ, quum ad jusjurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse; indè quum post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, atque eò dictitare fecisse, quò inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta hæc, multa præterea, existumabant ab iis qui Ciceronis invidiam, quæ postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum qui pœnas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

XXIII. Sed in eâ conventione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus

coopertus; quem censores senatu probri gratiâ amoverant. Huic homini non minor vanitas quàm audacia; neque reticere quæ audierat, neque suamet ipse scelera occultare. Prorsus neque dicere neque facere quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulviâ, muliere nobili, stupri vetus consuetudo; cui quum minùs gratus esset, quia inopiâ minùs largiri poterat, repentè glorians, maria montesque polliceri cœpit; minari interdum ferro, nisi obnoxia foret; postremò ferociùs agitare quàm solitus erat. At Fulvia, insolentiæ Curii caussâ cognitâ, tale periculum reipublicæ haud occultum habuit; sed, sublato auctore, de Catilinæ conjuratione quæ, quo modo, audierat compluribus narravit. Ea res in primis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidiâ æstuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret. Sed, ubi periculum advenit, invidia atque superbia postfuere.

XXIV. Igitur comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius et C. Antonius. Quod factum primò populares conjurationis concusserat. Neque tamen Catilinæ furor minuebatur; sed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, suâ aut amicorum fide sumtam mutuam, Fæsulas ad Manlium quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Eâ tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse sibi dicitur; mulieres etiam aliquot, quæ primo ingentis sumtus stupro corporis toleraverant; pòst, ubi ætas tantummodo quæstui, neque luxuriæ, modum fecerat, æs

alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adjungere sibi, vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, quæ multa sæpè virilis audaciæ facinora commiserat. Hæc mulier genere atque formâ, præterea viro, liberis, satis fortunata: litteris græcis atque latinis docta: psallere, saltare elegantiùs quàm necesse est probæ: multa alia, quæ instrumenta luxuriæ. Sed ei cariora semper omnia quàm decus atque pudicitia fuit. Pecuniæ an famæ minùs parceret, haud facilè discerneres: lubido sic accensa, ut sæpiùs peteret viros quàm peteretur. Sed ea sæpè antehac fidem prodiderat, creditum abjuraverat, cædis conscia fuerat, luxuriâ atque inopiâ præceps abierat. Verùm ingenium ejus haud absurdum; posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci. Prorsus multæ facetiæ, multusque lepos inerat.

XXVI. His rebus comparatis, Catilina nihilo minùs in proxumum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facilè se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus, aut astutiæ deerant. Namque a principio consulatûs sui, multa pollicendo per Fulviam, effecerat ut Q. Curius, de quo paullo antè memoravi, consilia Catilinæ sibi proderet. Ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciæ perpulerat, ne contra rempublicam sentiret. Circum se præsidia amicorum atque clientium occultè habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Cati-

linæ neque petitio, neque insidiæ, quas consulibus in campo fecerat, prosperè cessere, constituit bellum facere et extrema omnia experiri; quoniam quæ occultè tentaverat, aspera fœdaque evenerant.

XXVII. Igitur C. Manlium Fæsulas atque in eam partem Etruriæ, Septimium quemdam Camertem in agrum Picenum, C. Julium in Apuliam, dimisit; præterea alium aliò, quem ubique opportunum credebat. Interea Romæ multa simul moliri; consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere; ipse cum telo esse, item alios jubere; hortari uti semper intenti paratique essent; dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremò ubi multa agitanti nihil procedit, rursus intempestâ nocte conjurationis principes convocat per M. Porcium Læcam: ibique, multa de ignaviâ eorum questus, docet, « se Manlium præmisisse ad eam multitudinem « quam ad capiunda arma paraverat; item alios in « alia loca opportuna, qui initium belli facerent; « seque ad exercitum proficisci cupere, si priùs Ci- « ceronem oppressisset; eum suis consiliis multùm « officere. »

XXVIII. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius senator, constituère eâ nocte paullo pòst, cum armatis hominibus, sicuti salutatum introire ad Ciceronem, ac de improviso domi suæ imparatum confodere. Curius ubi intellegit quantùm periculi consuli impendeat, properè per Fulviam dolum qui parabatur enunciat. Ita illi, januâ prohibiti, tantum facinus frustrà suscepe-

rant. Interea Manlius in Etruriâ plebem sollicitare, egestate simul ac dolore injuriæ novarum rerum cupidam, quòd Sullæ dominatione agros bonaque omnia amiserat; præterea latrones cujusque generis, quorum in eâ regione magna copia erat; nonnullos ex sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea quum Ciceroni nunciarentur, ancipiti malo permotus, quòd neque urbem ab insidiis privato consilio longiùs tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus, aut quo consilio, foret, satis compertum habebat, rem ad senatum refert, jam antea volgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, *darent operam consules ne quid respublica detrimenti caperet.* Ea potestas per senatum, more romano, magistratui maxuma permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis socios atque civis, domi militiæque imperium atque judicium summum habere; aliter, sine populi jussu, nulli earum rerum consuli jus est.

XXX. Post paucos dies L. Sænius senator in senatu litteras recitavit, quas Fæsulis adlatas sibi dicebat: in quibus scriptum erat C. Manlium arma cepisse, cum magnâ multitudine, ante diem vj kalendas novembris. Simul id, quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nunciabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuæ atque in Apuliâ servile bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Fæsulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque loca missi. Ii utrique ad urbem imperatores erant, impediti ne triumpharent, calumniâ pauco-

rum quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Sed prætores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; iisque permissum, « uti pro tempore atque periculo exercitum « compararent ». Ad hoc, « si quis indicavisset de « conjuratione quæ contra rempublicam facta erat, « præmium servo libertatem et sestertia centum; li- « bero impunitatem ejus rei, et sestertia ducenta ». Item (decrevere), « uti gladiatoriæ familiæ Capuam « et in cetera municipia distribuerentur, pro cujus- « que opibus; Romæ per totam urbem vigiliæ habe- « rentur, iisque minores magistratus præessent. »

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immutata urbis facies: ex summâ lætitiâ atque lascivià, quæ diuturna quies pepererat, repentè omnis tristitia invasit. Festinare, trepidare; neque loco, nec homini cuiquam satìs credere; neque bellum gerere, neque pacem habere: suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus, reipublicæ magnitudine, belli timor insolitus, adflictare sese, manus supplices ad cœlum tendere; miserari parvos liberos; rogitare; omnia pavere; superbià atque deliciis omissis, sibi patriæque diffidere. At Catilinæ crudelis animus eadem illa movebat, tamen etsi præsidia parabantur, et ipse lege Plautià interrogatus ab L. Paullo. Postremò dissimulandi caussâ, atque sui expurgandi, sicuti jurgio lacessitus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul, sive præsentiam ejus timens, seu irâ commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicæ: quam postea scriptam edidit. Sed, ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu,

voce supplici postulare, « Patres conscripti ne quid « de se temerè crederent: eâ familiâ ortum, ita ab « adolescentiâ vitam instituisse, ut omnia bona in « spe haberet: ne æstumarent, sibi patricio homini, « cujus ipsius atque majorum plurima beneficia in « plebem romanam essent, perditâ republicâ opus « esse, quum eam servaret M. Tullius inquilinus ci- « vis urbis Romæ». Ad hoc maledicta alia quum adderet, obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: « Quoniam quidem « circumventus, inquit, ab inimicis præceps agor, « incendium meum ruinâ restinguam. »

XXXII. Dein se ex curiâ domum proripuit. Ibi multa secum ipse volvens, quòd neque insidiæ consuli procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optumum factum credens, exercitum augere, ac priùs quàm legiones scriberentur antecapere quæ bello usui forent, nocte intempestâ cum paucis in manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat promtam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, cædem, incendia, aliaque belli facinora, parent; sese propè diem cum magno exercitu ad urbem accessurum. Dum hæc Romæ geruntur, C. Manlius ex suo numero ad Marcium Regem mittit, cum mandatis hujuscemodi:

XXXIII. « Deos hominesque testamur, imperator, « nos arma neque contra patriam cepisse, neque « quò periculum homini faceremus, sed utì corpora « nostra ab injuriâ tuta forent; qui miseri, egentes, « violentiâ atque crudelitate fœneratorum plerique

« patriâ, sed omnes famâ atque fortunis expertes
« sumus; neque cuiquam nostrûm licuit, more ma-
« jorum, lege uti, neque, amisso patrimonio, libe-
« rum corpus habere : tanta sævitia fœneratorum
« atque prætoris fuit. Sæpè majores vestrûm mise-
« riti, plebis romanæ decretis suis inopiæ opitulati
« sunt : ac novissumè, memoriâ nostrâ, propter ma-
« gnitudinem æris alieni, volentibus omnibus bonis,
« argentum ære solutum est. Sæpè ipsa plebes aut
« dominandi studio permota, aut superbiâ magis-
« tratuum, armata a patribus secessit. At nos non
« imperium neque divitias petimus; quarum rerum
« caussâ bella atque certamina omnia inter mortalis
« sunt; sed libertatem, quam nemo bonus, nisi cum
« animâ simul, amittit. Te atque senatum obtesta-
« mur, consulatis miseris civibus; legis præsidium,
« quod iniquitas prætoris eripuit, restituatis; neve
« eam necessitudinem imponatis, ut quæramus quo-
« nam modo, ulti maxumè sanguinem nostrum,
« pereamus. »

XXXIV. Ad hæc Q. Marcius respondit : « Si quid
« ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Ro-
« mam supplices proficiscantur; eâ mansuetudine
« atque misericordiâ senatum populumque roma-
« num semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frus-
« trà auxilium petiverit ». At Catilina ex itinere
plerisque consularibus, præterea optumo cuique,
litteras mittit : « Se falsis criminibus circumventum,
« quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit,
« fortunæ cedere, Massiliam in exilium proficisci,
« non quò sibi tanti sceleris conscius; sed utì res-
« publica quieta foret; neve ex suâ contentione

« seditio oriretur ». Ab his longè diversas (litteras) Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinæ redditas dicebat. Earum exemplum infrà scriptum.

XXXV. « L. Catilina Q. Catulo S. — Egregia tua « fides, re cognitâ, gratam in magnis periculis fiduciam commendationi meæ tribuit. Quamobrem defensionem in novo consilio non statui parare : « satisfactionem ex nullâ conscientiâ de culpâ proponere decrevi : quam me dius fidius veram licet « cognoscas. Injuriis contumeliisque concitatus, « quòd, fructu laboris industriæque meæ privatus, « statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum caussam, pro meâ consuetudine, suscepi : « non quin æs alienum meis nominibus ex possessionibus solvere possem ; quum alienis nominibus « liberalitas Orestillæ suis filiæque copiis persolveret ; sed quòd non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsâ suspicione alienatum « sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo « casu spes reliquæ dignitatis conservandæ sum secutus. Plura cum scribere vellem, nunciatum est « vim mihi parari. Nunc Orestillam commendo tuæque fidei trado. Eam ab injuriâ defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto. »

XXXVI. Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in agro Arretino, dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat, cum fascibus atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Hæc ubi Romæ comperta, senatus « Catilinam et Manlium hostes judicat ; ceteræ « multitudini diem statuit, antè quàm sine fraude

« liceret ab armis discedere, præter rerum capitalium condemnatis ». Præterea decernit « uti consules delectum habeant; Antonius cum exercitu « Catilinam persequi maturet; Cicero urbi præsidio « sit ». Eâ tempestate mihi imperium populi romani multò maxumè miserabile visum: cui quum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis paterent, domi otium atque divitiæ, quæ prima mortales putant, adfluerent, fuere tamen cives qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus senati decretis, ex tantâ multitudine, neque præmio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinæ quisquam omnium discesserat. Tanta vis morbi, utì tabes, plerosque civium animos invaserat.

XXXVII. Neque solùm illis aliena mens erat, qui conscii conjurationis; sed omnino cuncta plebes, novarum rerum studio, Catilinæ incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quìs opes nullæ sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum mutari omnia student; turbâ atque seditionibus sine curâ aluntur, quoniam egestas facilè habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea verò præceps ierat multis de caussis. Primùm omnium, qui ubique probro atque petulantiâ maxumè præstabant; item alii per dedecora patrimoniis amissis; postremò omnes quos flagitium aut facinus domo expulerat; ii Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Deinde multi memores sullanæ victoriæ, quòd ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, utì regio victu atque cultu ætatem agerent,

sibi quisque, si in armis forent, ex victoriâ talia sperabat. Præterea juventus, quæ in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita, urbanum otium ingrato labori prætulerat. Eos atque alios omnes malum publicum alebat; quò minùs mirandum est, homines egentis, malis moribus, maxumâ spe, reipublicæ juxtà ac sibi consuluisse. Præterea quorum, victoriâ Sullæ, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud sanè alio animo belli eventum exspectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque senati partium erant, conturbari rempublicam, quàm minùs valere ipsi, malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

XXXVIII. Nam, postquam, Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus, tribunitia potestas restituta est, homines, adolescentes, summam potestatem nacti, quibus ætas, animusque ferox, cœpere, senatum criminando, plebem exagitare; dein, largiundo atque pollicitando, magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summâ ope nitebatur pleraque nobilitas, senati specie, pro suâ magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi jura defenderent, pars quò senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes, pro suâ quisque potentiâ certabant. Neque modestia, neque modus, contentionis erat; utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed, postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque mithridaticum missus est, plebis opes imminutæ, paucorum potentia crevit. Hi me-

gistratus, provincias, aliaque omnia tenere : ipsi innoxii, florentes, sine metu ætatem agere, ceterosque judiciis terrere, quò plebem in magistratu placidiùs tractarent. Sed ubi primùm dubiis rebus novandis spes oblata est, vetus certámen animos eorum arrexit. Quòd si primo prœlio Catilina superior, aut æquâ manu discessisset, profectò magna clades, atque calamitas rempublicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutiùs eâ uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjurationem complures qui ad Catilinam initio profecti sunt. In his A. Fulvius, senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari jussit. Iisdem temporibus Romæ Lentulus, sicuti Catilina præceperat, quoscumque moribus aut fortunâ novis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solùm cives, sed cujusquemodi genus hominum, quod modò bello usui foret.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat uti legatos Allobrogum requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli, existumans publicè privatimque ære alieno oppressos, præterea, quòd naturâ gens gallica bellicosa esset, facilè eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quòd in Galliâ negotiatus, plerisque principibus civitatum notus erat, atque eos noverat. Itaque sine morâ, ubi primùm legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum, requirere cœpit, « quem exitum tantis malis sperarent »? Postquam illos videt « queri de avaritiâ magistratuum, « accusare senatum quòd in eo auxilii nihil esset,

« miseriis suis remedium mortem exspectâre: At « ego, inquit, vobis, si modò viri esse voltis, « rationem ostendam quâ tanta ista mala effugiatis ». Hæc ubi dixit, Allobroges, in maxumam spem adducti, Umbrenum orare utì sui misereretur; nihil tam asperum neque tam difficile quin cupidissumè facturi essent, dum ea res civitatem ære alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit; quòd foro propinqua, neque aliena consilii, propter Semproniam; nam tum Brutus ab Româ aberat. Præterea Gabinium arcessit, quò major auctoritas sermoni inesset: eo præsente, conjurationem aperit; nominat socios, præterea multos cujusque generis innoxios, quò legatis animus amplior esset; dein eos pollicitos operam suam dimittit.

XLI. Sed Allobroges diù in incerto habuere quidnam consilii caperent. In alterâ parte erat æs alienum, studium belli, magna merces in spe victoriæ; at in alterâ majores opes, tuta consilia, pro incertâ spe certa præmia. Hæc illis volventibus, tandem vicit fortuna reipublicæ. Itaque, Q. Fabio Sangæ, cujus patrocinio civitas plurimùm utebatur, rem omnem, utì cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis præcepit studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam utì eos quàm maxumè manifestos habeant.

XLII. Isdem ferè temporibus, in Galliâ citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apuliâ, motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsultè ac veluti per dementiam, cuncta simul agere: nocturnis consiliis, armorum atque

telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quàm periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer prætor, ex senati consultu, caussâ cognitâ, in vincula conjecerat; item in ulteriore Galliâ C. Murena, qui ei provinciæ legatus præerat.

XLIII. At Romæ Lentulus, cum ceteris qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbatur, magnis copiis, constituerant utì, Catilina in agrum Fæsulanum quum venisset, L. Bestia, tribunus plebis, concione habitâ, quereretur de actionibus Ciceronis, bellique gravissumi invidiam optumo consuli imponeret; eo signo, proxumâ nocte cetera multitudo, conjurationis suum quisque negotium exsequerentur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius, Gabinius, utì cum magnâ manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quò tumultu facilior aditus ad consulem, ceteros quibus insidiæ parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis januam obsideret, eum vi adgrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent; simul, cæde et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter hæc parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignaviâ sociorum: illos, dubitando et dies prolatando, magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse; seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Naturâ ferox, vehemens, manu promtus, maxumum bonum in celeritate putabat.

XLIV. Sed Allobroges, ex præcepto Ciceronis,

per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio, postulant jusjurandum, quod signatum ad civis perferant; aliter haud facilè eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant.: Cassius semet eò brevi venturum pollicetur, ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum his T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit, utì Allobroges, priùs quàm domum pergerent, cum Catilinâ, datâ et acceptâ fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infrà scriptum:

« Quis sim ex eo quem ad te misi cognosces. Fac « cogites in quantâ calamitate sis, et memineris te « virum; consideres quid tuæ rationes postulent: « auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis. »

Ad hoc mandata verbis dat: « Quum ab senatu hos« tis judicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in « urbe parata esse quæ jusserit; ne cunctetur ipse « propiùs accedere. »

XLV. His rebus ita actis, constitutâ nocte quâ proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco et C. Pomtino prætoribus imperat utì in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant; rem omnem aperit, cujus gratiâ mittebantur: cetera utì facto opus sit ita agant permittit. Homines militares, sine tumultu præsidiis collocatis, sicuti præceptum erat, occultè pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venêre, et simul utrimque clamor exortus est; Galli, citò cognito consilio, sine morâ prætoribus se tradunt. Volturcius primò, cohortatus ceteros, gladio

se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa priùs de salute suâ Pomtinum obtestatus, quòd ei notus erat; postremò, timidus ac vitæ diffidens, veluti hostibus, sese prætoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis, omnia properè per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atque lætitia simul occupavere. Nam lætabatur, conjuratione patefactâ, civitatem periculis ereptam esse; porrò autem anxius erat, in maxumo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset; pœnam illorum sibi oneri, impunitatem perdundæ reipublicæ credebat. Igitur, confirmato animo, vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Cœparium quemdam Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine morâ veniunt: Cœparius, paullo antè domo egressus, cognito indicio, ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quòd prætor erat, ipse manu tenens perducit; reliquos cum custodibus in ædem Concordiæ venire jubet. Eò senatum advocat, magnâque frequentiâ ejus ordinis, Volturcium cum legatis introducit; Flaccum prætorem scrinium cum litteris quas a legatis acceperat eòdem adferre jubet.

XLVII. Volturcius interrogatus « de itinere, de « litteris, postremò quid aut quâ de caussâ consilii « habuisset », primò fingere alia, dissimulare de conjuratione; pòst, ubi fide publicâ dicere jussus est, omnia se utì gesta erant aperit: « paucis ante diebus « a Gabinio et Cœpario socium adscitum, nihil ampliùs scire quàm legatos; tantummodò audire solitum ex Gabinio P. Autronium, Servium Sullam,

« L. Vargunteium, multos præterea, in eâ conjura-« tione esse ». Eadem Galli fatentur; ac Lentulum dissimulantem coarguunt, præter litteras, sermonibus, quos ille habere solitus erat: « Ex libris sibyl-« linis regnum Romæ tribus Corneliis portendi; « Cinnam atque Sullam antea; se tertium, cui fatum « foret urbis potiri; præterea ab incenso Capitolio « illum esse vigesimum annum quem sæpè ex pro-« digiis haruspices respondissent bello civili cruen-« tum fore ». Igitur perlectis litteris, quum prius omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, « uti « abdicatus magistratu Lentulus, item ceteri, in « liberis custodiis haberentur ». Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum ædilis erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Cæsari, Gabinius M. Crasso, Cœparius (nam is paullo antè ex fugâ retractus erat) Cn. Terentio senatori, traduntur.

XLVIII. Interea plebes, conjuratione patefactâ, quæ primò cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutatâ mente, Catilinæ consilia exsecrari, Ciceronem ad cœlum tollere; veluti ex servitute erepta, gaudium atque lætitiam agitabat. Namque alia belli facinora prædæ magis quàm detrimento; incendium verò crudele, immoderatum, ac sibi maxumè calamitosum putabat, quippe cui omnes copiæ in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is quum se diceret indicaturum de conjuratione, si fides publica data esset, jussus a consule quæ sciret edicere, eadem ferè quæ Volturcius de paratis incendiis, de cæde bonorum, de iti-

nere hostium, senatum edocet : præterea « se missum a M. Crasso qui Catilinæ nunciaret, ne eum « Lentulus, et Cethegus, aliique ex conjuratione « deprehensi, terrerent ; eòque magis properaret ad « urbem accedere, quò et ceterorum animos reficeret, et illi faciliùs e periculo eriperentur ». Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summâ potentiâ ; alii, rem incredibilem rati, pars, tamen etsi verum existumabant, tamen, quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii conclamant, « indicem « falsum », deque eâ re postulant utì referatur. Itaque, consulente Cicerone, frequens senatus decernit : « Tarquinii indicium falsum videri ; eumque in vinculis retinendum, neque ampliùs potestatem faciundam, nisi de eo indicaret cujus consilio tantam « rem mentitus esset ». Erant eo tempore qui æstumarent illud a P. Autronio machinatum, quò faciliùs, adpellato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum aiebant, ne Crassus, more suo, suscepto malorum patrocinio, rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea prædicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam.

XLIX. Sed îsdem temporibus Q. Catulus et C. Piso neque gratiâ, neque precibus, neque pretio, Ciceronem impellere potuere, utì per Allobroges, aut alium indicem, C. Cæsar falsò nominaretur : nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant ; Piso obpugnatus in judicio repetundarum, propter cujusdam Transpadani supplicium injustum; Catu-

lus ex petitione pontificatûs odio incensus, quòd extremâ ætate, maxumis honoribus usus, ab adolescentulo Cæsare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur, quòd privatim egregiâ liberalitate, publicè maxumis muneribus, grandem pecuniam debebat. Sed ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo, atque ementiundo quæ se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant; usque eò, ut nonnulli equites romani, qui præsidii caussâ cum telis erant circum Concordiæ, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impulsi, quò studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex senatu Cæsari gladio minitarentur.

L. Dum hæc in senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, præmia decernuntur, liberti, et pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus, opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant: partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti. Cethegus autem per nuncios familiam atque libertos suos, exercitatos in audaciam, orabat, grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis præsidiis, ut res atque tempus monebat, convocato senatu, refert, *quid de his fieri placeat qui in custodiam traditi erant.* Sed eos paullo antè frequens senatus judicaverat *contra rempublicam fecisse.* Tum D. Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quòd eo tempore consul designatus erat, de his qui in custodiis tenebantur,

præterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat. Isque postea, permotus oratione C. Cæsaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat; quòd de eâ re, præsidiis additis, referundum censuerat. Sed Cæsar, ubi ad eum ventum, rogatus sententiam a consule, hujuscemodi verba locutus est:

LI. « Omnis homines, patres conscripti, qui de « rebus dubiis consultant, ab odio, amicitiâ, irâ, « atque misericordiâ, vacuos esse decet: haud fa- « cilè animus verum providet, ubi illa obficiunt. « Neque quisquam omnium lubidini simul et usui « paruit. Ubi intenderis ingenium, valet; si lubido « possidet, ea dominatur, animus nihil valet. Ma- « gna mihi copia memorandi, P. C., qui reges atque « populi, irâ aut misericordiâ impulsi, malè consu- « luerint; sed ea malo dicere quæ majores nostri, « contra lubidinem animi, rectè atque ordine fecere. « Bello macedonico, quod cum rege Perse gessimus, « Rhodiorum civitas, magna atque magnifica, quæ « populi romani opibus creverat, infida atque ad- « vorsa nobis fuit: sed postquam, bello confecto, « de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne « quis divitiarum magis quàm injuriæ caussâ bel- « lum inceptum diceret, impunitos dimisere. Item « bellis punicis omnibus, quum sæpè Carthaginien- « ses et in pace et per inducias multa nefaria faci- « nora fecissent, numquam ipsi per occasionem ta- « lia fecere: magis, quid se dignum foret, quàm « quid in illis jure fieri posset, quærebant. Hoc « idem providendum est, patres conscripti, ne plus

lus ex petitione pontificatûs odio ince...
extremâ ætate, maxumis honoribus usus...
centulo Cæsare victus discesserat. Res...
tuna videbatur, quòd privatim egregi...
publicè maxumis muneribus, grand...
debebat. Sed ubi consulem ad tantum facinus im-
pellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo
atque ementiundo quæ se ex Volturcio aut Allo-
brogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam
conflaverant; usque eò, ut nonnulli equites ...
ni, qui præsidii caussâ cum telis erant circ...
cordiæ, seu periculi magnitudine, seu ...
litate impulsi, quò studium suum in ...
clarius esset, egredienti ex senatu Cæ...
nitarentur.

L. Dum hæc in senatu aguntur ...
Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum
indicio, præmia decernuntur, liberti, et ...
clientibus Lentuli, diversis i...
que servitia in vicis a...
bant: partim ...
pretio ...
per...

...mpu-
..., primus
... consul desi-
...is tenebantur,

præterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat. Isque postea, permotus oratione C. Cæsaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat; quòd de eâ re, præsidiis additis, referundum censuerat. Sed Cæsar, ubi ad eum ventum, rogatus sententiam a consule, hujuscemodi verba locutus est:

LI. « OMNIS homines, patres conscripti, qui de
« rebus dubiis consultant, ab odio, amicitiâ, irâ,
« atque misericordiâ, vacuos esse decet: haud fa-
« cilè animus verum providet, ubi illa obficiunt.
« Neque quisquam omnium lubidini simul et usui
« paruit. Ubi intenderis ingenium, valet; si lubido
possidet, ea dominatur, animus nihil valet. Ma-
gna mihi copia memorandi, P. C., qui reges atque
populi, ... cordiâ impulsi, malè consu-
lu... jores nostri,
... rdine fecere.
... rse gessimus,
... nifica, quæ
... a atque ad-
... lo confecto,
... s nostri, ne
... æ caussâ bel-
... dimisere. Item
... pè Carthaginien-
... ulta nefaria faci-
... er occasionem ...
... unum foret, qu...
... quærebant ...
... scripti ...

« valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus « quàm vestra dignitas, neu magis iræ quàm famæ « consulatis. Nam si digna pœna pro factis eorum « reperitur, novum consilium adprobo; sin magni- « tudo sceleris omnium ingenia exsuperat, iis uten- « dum censeo quæ legibus comparata sunt. Plerique « eorum qui ante me sententias dixerunt, compo- « sitè atque magnifice casum reipublicæ miserati « sunt: quæ belli sævitia, quæ victis acciderent, « enumeravere: rapi virgines, pueros; divelli libe- « ros a parentium complexu; matres familiarum « pati quæ victoribus collibuissent; fana atque do- « mos exspoliari; cædem, incendia fieri; postremò « armis, cadaveribus, cruore, atque luctu, omnia « compleri. Sed, per deos immortalis! quò illa ora- « tio pertinuit? an utì vos infestos conjurationi « faceret? scilicet, quem res tanta atque tam atrox « non permovit, eum oratio accendet. Non ita est: « neque cuiquam mortalium injuriæ suæ parvæ vi- « dentur: multi eas graviùs æquo habuere. Sed « aliis alia licentia, patres conscripti. Qui demissi « in obscuro vitam habent, si quid iracundiâ deli- « quere, pauci sciunt; fama atque fortuna pares « sunt: qui magno imperio præditi in excelso æta- « tem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. « Ita in maxumâ fortunâ minuma licentia est. Ne- « que studere, neque odisse, sed minumè irasci de- « cet. Quæ apud alios iracundia dicitur, in imperio « superbia atque crudelitas adpellatur. Equidem ego « sic æstumo, patres conscripti, omnis cruciatus « minores quàm facinora illorum esse. Sed plerique « mortales postrema meminere, et, in hominibus

« impiis, sceleris obliti, de pœnâ disserunt, si ea « paullo severior fuit. D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certè scio, quæ dixerit, studio reipublicæ dixisse, neque illum in tantâ re gratiam « aut inimicitias exercere. Eos mores, eam modestiam viri cognovi. Verùm sententia non mihi crudelis, quid enim in talis homines crudele fieri potest? sed aliéna a republicâ nostrâ videtur. Nam « profectò aut metus, aut injuria te subegit, Silane, « consulem designatum, genus pœnæ novum decernere. De timore supervacaneum est disserere, quum « præsenti diligentiâ clarissumi viri consulis tanta « præsidia sint in armis. De pœnâ possumus equidem dicere id quod res habet: in luctu atque miseriis mortem, ærumnarum requiem, non cruciatum « esse; eam cunctâ mortalium mala dissolvere; ultrà « neque curæ neque gaudio locum esse. Sed, per deos « immortalis! quamobrem in sententiam non addidisti utì priùs verberibus in eos animadverteretur? An quia lex Porcia vetat? at aliæ leges item « condemnatis civibus animam non eripi, sed in exilium permitti jubent. An quia gravius est verberari quàm necari? quid autem acerbum aut grave « nimis in homines tanti facinoris convictos? Sin « quia levius est; quî convenit in minore negotio legem timere, quum eam in majore neglexeris? At « enim quis reprehendet quod in parricidas reipublicæ decretum erit? tempus, dies, fortuna, cujus « lubido gentibus moderatur. Illis meritò accidit, « quidquid evenerit: ceterùm vos, patres conscripti, « quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala « exempla ex bonis orta sunt; sed ubi imperium ad

« ignaros aut minùs bonos pervenit, novum illud « exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non « idoneos transfertur. Lacedæmonii devictis Athe- « niensibus triginta viros imposuere, qui rempu- « blicam eorum tractarent. Hi primò cœpere pessu- « mum quemque et omnibus invisum indemnatum « necare. Ea populus lætari et meritò dicere fieri. « Pòst, ubi paullatim licentia crevit, juxtà bonos et « malos lubidinosè interficere, ceteros metu terrere. « Ita civitas, servitute oppressa, stultæ lætitiæ gravis « pœnas dedit. Nostrâ memoriâ, victor Sulla, quum « Damasippum et alios hujusmodi, qui malo reipu- « blicæ creverant, jugulari jussit, quis non factum « ejus laudabat? Homines scelestos, factiosos, qui « seditionibus rempublicam exagitaverant, meritò « necatos aiebant. Sed ea res magnæ initium cladis « fuit. Nam utì quisque domum, aut villam, pos- « tremò aut vas, aut vestimentum alicujus concupi- « verat, dabat operam utì in proscriptorum numero « esset. Ita quibus Damasippi mors lætitiæ fuerat, « pòst paullo ipsi trahebantur: neque priùs finis ju- « gulandi fuit, quàm Sulla omnis suos divitiis ex- « plevit. Atque ego hæc non in M. Tullio neque his « temporibus vereor; sed in magnâ civitate multa et « varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio con- « sule, cui item exercitus in manus, falsum aliquid « pro vero credi. Ubi, hoc exemplo, per senati decre- « tum consul gladium eduxerit, quis finem statuet, « aut quis moderabitur? Majores nostri, patres con- « scripti, neque consilii neque audaciæ umquam « eguere; neque superbia obstabat, quò minùs alie- « na instituta, si modò proba, imitarentur. Arma

« atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magis-
« tratuum ab Tuscis pleraque sumserunt: postremò,
« quod ubique apud socios aut hostis idoneum vide-
« batur, cum summo studio domi exsequebantur:
« imitari, quàm invidere bonis, malebant. Sed eo-
« dem illo tempore, Græciæ morem imitati, verbe-
« ribus animadvertebant in civis, de condemnatis
« summum supplicium sumebant. Postquam respu-
« blica adolevit et multitudine civium factiones
« valuere, circumvenire innocentes, alia hujusce-
« modi fieri cœpere. Tum lex Porcia aliæque para-
« tæ, quibus legibus exsilium damnatis permissum.
« Hanc ego caussam, patres conscripti, quò minùs
« novum consilium capiamus, in primis magnam
« puto. Profectò virtus atque sapientia major in
« illis fuit qui ex parvis opibus tantum imperium
« fecere, quàm in nobis qui ea bene parta vix reti-
« nemus. Placet igitur eos dimitti, et augeri exer-
« citum Catilinæ? Minumè. Sed ita censeo: Publi-
« candas eorum pecunias, ipsos in vinculis haben-
« dos per municipia quæ maxumè opibus valent:
« neu quis de his postea ad senatum referat, neve
« cum populo agat: qui aliter fecerit, senatum
« existumare, eum contra rempublicam et salutem
« omnium facturum. »

LII. Postquam Cæsar dicendi finem fecit, ceteri, verbo alius, alii variè, adsentiebantur. At M. Porcius Cato, rogatus sententiam, hujuscemodi orationem habuit:

« Longè mihi alia mens est, patres conscripti,
« quum res atque pericula nostra considero, et quum
« sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi

« mihi disseruisse videntur de pœnâ eorum qui pa-
« triæ, parentibus, aris atque focis suis bellum para-
« vere : res autem monet cavere ab illis, quàm quid
« in illis statuamus consultare. Nam cetera tum per-
« sequare, ubi facta sunt : hoc nisi provideris ne ac-
« cidat, ubi evenit frustrà judicia implores. Captâ
« urbe, nihil fit reliqui victis. Sed, per deos immor-
« talis! vos ego adpello qui semper domos, villas, si-
« gna, tabulas vestras, pluris quàm rempublicam
« fecistis; si ista, cujuscumque modi sint, quæ am-
« plexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium
« præbere voltis, expergiscimini aliquando, et ca-
« pessite rempublicam. Non agitur de vectigalibus,
« non de sociorum injuriis; libertas et anima nostra
« in dubio est. Sæpenumero, patres conscripti,
« multa verba in hoc ordine feci; sæpè de luxuriâ
« atque avaritiâ nostrorum civium questus sum;
« multosque mortalis eâ caussâ advorsos habeo. Qui
« mihi atque animo meo nullius umquam delicti
« gratiam fecissem, haud facilè alterius lubidini ma-
« lefacta condonabam. Sed ea tametsi vos parvi pen-
« debatis; tamen respublica firma, opulentia negle-
« gentiam tolerabat. Nunc verò non id agitur, bonis
« an malis moribus vivamus, neque quantùm aut
« quàm magnificum imperium populi romani; sed,
« cujus hæc cumque modi, nostra an nobiscum unà,
« hostium futura sint. Hic mihi quisquam mansue-
« tudinem et misericordiam nominat. Jampridem
« equidem nos vera rerum vocabula amisimus; quia
« bona aliena largiri, liberalitas; malarum rerum au-
« dacia, fortitudo vocatur : eò respublica in extremo
« sita. Sint sanè, quoniam ita se mores habent, libe-

« rales ex sociorum fortunis, sint misericordes in « furibus ærarii: ne illis sanguinem nostrum largiantur; et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos « omnis perditum eunt. Bene et compositè C. Cæsar « paullo antè in hoc ordine de vitâ et morte disseruit: falsa, credo, existumans, quæ de inferis me« morantur: diverso itinere malos a bonis loca tetra, « inculta, fœda, atque formidolosa habere. Itaque « censuit *pecunias eorum publicandas, ipsos per* « *municipia in custodiis habendos;* videlicet ti« mens ne, si Romæ sint, aut a popularibus conju« rationis, aut a multitudine conductâ per vim eri« piantur. Quasi verò mali atque scelesti tantummo« do in urbe, et non per totam Italiam sint, aut non « ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes « minores. Quare vanum equidem hoc consilium, si « periculum ex illis metuit. Sin in tanto omnium « metu solus non timet, eò magis refert mihi atque « vobis timere. Quare quum de P. Lentulo ceterisque « statuetis, pro certo habetote vos simul de exercitu « Catilinæ et de omnibus conjuratis decernere. « Quantò vos attentiùs ea agetis, tantò illis ani« mus infirmior erit. Si paullulum modò vos langue« re viderint, jam omnes feroces aderunt. Nolite « existumare majores nostros armis rempublicam ex « parvâ magnam fecisse. Si ita res esset, multò pul« cherrumam eam nos haberemus: quippe sociorum « atque civium, præterea armorum atque equorum, « major nobis copia quàm illis. Sed alia fuere, quæ « illos magnos fecere, quæ nobis nulla sunt; domi « industria, foris justum imperium, animus in con« sulendo liber, neque delicto neque lubidini obno-

disseruisse viden
e, parentibus, aris a
vere : res autem mone
in illis statuamus cons
sequare, ubi facta sun
cidat, ubi evenit frus
urbe, nihil fit reliqui
talis! vos ego adpello q
gna, tabulas vestras,
fecistis; si ista, cujus
plexamini, retinere,
præbere voltis, exp
pessite rempublicam
non de sociorum
in dubio est.
multa
atq

lelicet vita cetera eorum huic sceleri obstat. Ve- ;bat :
n parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiæ, si ne-
iæ suæ, si dîs aut hominibus umquam ullis
it: ignoscite Cethegi adolescentiæ nisi iterum pe- en-
iæ bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Sta- us
, Cœpario, loquar? quibus si quidquam um- io
n pensi fuisset, non ea consilia de republicâ at
uissent. Postremò, patres conscripti, si, me- n
ule! peccato locus esset, facilè paterer vos ipsâ
orrigi, quoniam verba comtemnitis. Sed undi-
circumventi sumus. Catilina cum exercitu fau-
us urget; alii intra mœnia, in sinu urbis, sunt
tes; neque parari, neque consuli quidquam oc-
tè potest: quò magis properandum. Quare ita
um nefario consilio sceleratorum ci-
a in maxuma pericula venerit, hi-
Volturcii et legatorum Allobrogum
ique sint, cædem, incendia, alia fœ-
lia facinora in civis patriamque para-
fessis sicuti de manifestis rerum capi-
e majorum, supplicium sumendum.»

QUAM Cato adsedit, consulares omnes,
nati magna pars, sententiam ejus lau-
tutem animi ad cœlum ferunt; alii alios in-
es timidos vocant: Cato magnus atque clarus
ur: senati decretum fit sicuti ille censuerat.
mihi multa legenti, multa audienti, quæ popu-
romanus domi militiæque, mari atq
fecit, fortè lubuit atte
a negotia sustinuisset
manu cum magnis leg
ognoveram parvis cc

« xius. Pro his, nos habemus luxuriam atque avaritiam; publicè egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis præmia ambitio possidet. Neque mirum, ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hîc pecuniæ aut gratiæ servitis; eo fit ut impetus fiat in vacuam rempublicam. Sed ego hæc omitto. Conjuravere nobilissumi cives patriam incendere; Gallorum gentem infestissumam nomini romano ad bellum arcessunt; dux hostium cum exercitu suprà caput est : vos cunctamini etiam nunc et dubitatis quid intra mœnia adprehensis hostibus faciatis! Misereamini, censeo; deliquere homines adolescentuli per ambitionem : atque etiam armatos dimittatis. Ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res aspera est; sed vos non timetis eam : immo verò maxumè; sed inertiâ et mollitiâ animi, alius alium exspectantes, cunctamini, videlicet dîs immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maxumis sæpè periculis servavere. Non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur; vigilando, agendo, bene consulendo, prospera omnia cedunt. Ubi secordiæ te atque ignaviæ tradideris, nequidquam deos implores; irati infestique sunt. Apud majores nostros T. Manlius Torquatus bello gallico filium suum, quòd is contra imperium in hostem pugnaverat, necari jussit. Atque ille egregius adolescens immoderatæ fortitudinis morte pœnas dedit : vos de crudelissumis parricidis quid statuatis cunctamini?

« Videlicet vità cetera eorum huic sceleri obstat. Ve« rùm parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiæ, si « famæ suæ, si dîs aut hominibus umquam ullis pe« percit: ignoscite Cethegi adolescentiæ nisi iterum « patriæ bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Sta« tilio, Cœpario, loquar? quibus si quidquam um« quam pensi fuisset, non ea consilia de republicâ « habuissent. Postremò, patres conscripti, si, me« hercule! peccato locus esset, facilè paterer vos ipsâ « re corrigi, quoniam verba comtemnitis. Sed undi« que circumventi sumus. Catilina cum exercitu fau« cibus urget; alii intra mœnia, in sinu urbis, sunt « hostes; neque parari, neque consuli quidquam oc« cultè potest: quò magis properandum. Quare ita « ego censeo: quum nefario consilio sceleratorum ci« vium respublica in maxuma pericula venerit, hi« que indicio T. Volturcii et legatorum Allobrogum « convicti confessique sint, cædem, incendia, alia fœ« da atque crudelia facinora in civis patriamque para« visse; de confessis sicuti de manifestis rerum capi« talium, more majorum, supplicium sumendum. »

LIII. Postquam Cato adsedit, consulares omnes, itemque senati magna pars, sententiam ejus laudant, virtutem animi ad cœlum ferunt; alii alios increpantes timidos vocant: Cato magnus atque clarus habetur: senati decretum fit sicuti ille censuerat. Sed mihi multa legenti, multa audienti, quæ populus romanus domi militiæque, mari atque terrâ, præclara facinora fecit, fortè lubuit attendere, quæ res maxumè tanta negotia sustinuisset. Sciebam sæpenumero parvâ manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta

cum opulentis regibus; ad hoc sæpè fortunæ violentiam toleravisse; facundiâ Græcos, gloriâ belli Gallos, ante Romanos fuisse: ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta paravisse; eòque factum utì divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidiâ civitas corrupta est, rursus respublica magnitudine suâ imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat; ac, sicuti effœta parentium, multis tempestatibus haud sanè quisquam Romæ virtute magnus fuit. Sed memoriâ meâ, ingenti virtute, divorsi moribus, fuere viri duo, M. Cato et C. Cæsar: quos, quoniam res obtulerat, silentio præterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantùm ingenio possem, aperirem.

LIV. IGITUR his genus, ætas, eloquentia, propè æqualia fuere: magnitudo animi par, item gloria, sed alia alii. Cæsar beneficiis ac munificentiâ magnus habebatur; integritate vitæ Cato. Ille mansuetudine et misericordiâ clarus factus; huic severitas dignitatem addiderat. Cæsar dando, sublevando, ignoscendo; Cato nihil largiundo, gloriam adeptus. In altero miseris perfugium; in altero malis pernicies. Illius facilitas, hujus constantia laudabatur. Postremò Cæsar in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua neglegere; nihil denegare quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat ubi virtus enitescere posset: at Catoni studium modestiæ, decoris sed maxumè severitatis erat; non divitiis cum divite, neque factione cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente absti-

nentiâ, certabat; esse, quàm videri bonus malebat: ita, quò minùs gloriam petebat, eò magis adsequebatur.

LV. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optumum factum ratus noctem quæ instabat antecapere, ne quid eo spatio novaretur; triumviros quæ supplicium postulabat parare jubet: ipse, dispositis præsidiis, Lentulum in carcerem deducit; idem fit ceteris per prætores. Est locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulum descenderis ad lævam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes atque insuper camera lapideis fornicibus vincta: sed incultu, tenebris, odore fœda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquam demissus Lentulus, quibus præceptum erat, laqueo gulam fregere. Ita ille patricius, ex clarissumâ gente Corneliorum, qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitæ invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Cœpario, eodem modo supplicium sumtum est.

LVI. Dum ea Romæ geruntur, Catilina, ex omni copiâ quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes pro numero militum complet: deinde, ut quisque voluntarius, aut ex sociis in castra venit, æqualiter distribuerat; ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat; quum initio non ampliùs duobus millibus habuisset. Sed ex omni copiâ circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos, aut lanceas, alii præacutas sudes, portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adven-

tabat, Catilina per montis iter facere, ad urbem modò, modò in Galliam versus castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare. Sperabat propè diem magnas copias sese habiturum, si Romæ socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cujus initio ad eum magnæ copiæ concurrebant, opibus conjurationis fretus; simul alienum suis rationibus existumans videri caussam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII. Sed postquam in castra nuncius pervenit Romæ conjurationem patefactam, de Lentulo, Cethego, ceteris quos suprà memoravi, supplicium sumtum, plerique quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur: reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit; eo consilio utì per tramites occultè perfugerent in Galliam; at Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno præsidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quæ suprà diximus, Catilinam agitare. Igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra properè movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit quà illi descensus erat in Galliam properanti. Neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui magno exercitu, locis æquioribus expeditus, in fugâ sequeretur. Sed Catilina, postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugæ neque præsidii ullam spem, optumum factum ratus in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quàm primùm confligere. Itaque, concione advocatâ, hujuscemodi orationem habuit :

LVIII. « Compertum ego habeo, milites, verba

« virtutem non addere, neque ex ignavo strenuum,
« neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia naturâ aut moribus inest, tanta in bello patere solet. Quem neque gloria, neque pericula excitant, nequidquam hortere: timor animi auribus obficit. Sed ego vos, quò pauca monerem, advocavi simul uti caussam consilii aperirem. Scitis equidem, milites, secordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit; quoque modo, dum ex urbe præsidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc quo in loco res nostræ sint juxtà mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Galliâ, obstant: diutiùs in his locis esse, si maxumè animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet. Quòcumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Quapropter vos moneo utì forti atque parato animo sitis; et quum prœlium inibitis, memineritis vos divitias, decus, gloriam, præterea libertatem atque patriam, in dextris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, commeatus abundè, coloniæ atque municipia patebunt. Sin metu cesserimus, eadem illa advorsa fiunt: neque locus neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Præterea, milites, non eadem nobis, et illis necessitudo impendet. Nos pro patriâ, pro libertate, pro vitâ, certamus: illis supervacaneum est pugnare pro potentiâ paucorum. Quò audaciùs adgredimini, memores pristinæ virtutis. Licuit nobis cum summâ turpitudine in exsilio ætatem agere: potuistis nonnulli Romæ, amissis bonis, alienas opes exspectare. Quia illa

« fœda atque intoleranda viris videbantur, hæc sequi « decrevistis. Si relinquere voltis, audaciâ opus est. « Nemo, nisi victor, pace bellum mutavit. Nam in « fugâ salutem sperare, quum arma quis corpus tegi- « tur ab hostibus averteris, ea verò dementia est. « Semper in prœlio maxumum est periculum qui « maxumè timent; audacia pro muro habetur. Quum « vos considero, milites, et quum facta vestra æstu- « mo, magna me spes victoriæ tenet. Animus, ætas, « virtus vestra, hortantur; præterea necessitudo, « quæ etiam timidos fortis facit. Nam multitudo « hostium ne circumvenire queat prohibent angus- « tiæ. Quòd si virtuti vestræ fortuna inviderit, ca- « vete inulti animam amittatis; neu capti potiùs, « sicuti pecora trucidemini, quàm virorum more pu- « gnantes, cruentam atque luctuosam victoriam « hostibus relinquatis. »

LIX. Hæc ubi dixit, paullulum commoratus, signa canere jubet, atque instructos ordines in locum æquum deducit; dein, remotis omnium equis, quò militibus, exæquato periculo, animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam, utì planities erat inter sinistros montis, et ab dextrâ rupes aspera, octo cohortis in fronte constituit; reliqua signa in subsidio artiùs collocat. Ab his centuriones omnis lectos et evocatos, præterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum in primam aciem subducit. C. Manlium in dextrâ, Fæsulanum quemdam in sinistrâ parte curare jubet: ipse cum libertis et colonis propter aquilam adsistit, quam bello cimbrico C. Marius in exercitu habuisse

dicebatur. At ex alterà parte C. Antonius, pedibus æger, quòd prœlio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti caussâ conscripserat, in fronte; post eas, ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse equo circumiens, unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat utì meminerint se contra latrones inermos, pro patriâ, pro liberis, pro aris atque focis suis, cernere. Homo militaris, quòd ampliùs annos triginta tribunus, aut præfectus, aut legatus, aut prætor, cum magnâ gloriâ fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat, ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tubâ signum dat, cohortis paullatim incedere jubet. Idem facit hostium exercitus. Postquam eò ventum est unde a ferentariis prœlium committi posset, maxumo clamore cum infestis signis concurrunt; pila omittunt; gladiis res geritur. Veterani, pristinæ virtutis memores, comminus acriter instare: illi haud timidi resistunt. Maxumâ vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in primâ acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere; omnia providere; multùm ipse pugnare, sæpè hostem ferire. Strenui militis, et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magnâ vi tendere, cohortem prætoriam in medios hostis inducit; eos perturbatos atque alios alibi resistentes interficit; deinde utrinque ex lateribus adgreditur. Manlius et Fæsulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum

« fœda atque intoleranda viris videbantur, hæc sequi
« decrevistis. Si relinquere voltis, audaciâ opus est.
« Nemo, nisi victor, pace bellum mutavit. Nam in
« fugâ salutem sperare, quum arma quis corpus tegi-
« tur ab hostibus averteris, ea verò dementia est.
« Semper in prœlio maxumum est periculum qui
« maxumè timent; audacia pro muro habetur. Quum
« vos considero, milites, et quum facta vestra æstu-
« mo, magna me spes victoriæ tenet. Animus, ætas,
« virtus vestra, hortantur; præterea necessitudo
« quæ etiam timidos fortis facit. Nam multitudo
« hostium ne circumvenire queat prohibent angus-
« tiæ. Quòd si virtuti vestræ fortuna inviderit, ca-
« vete inulti animam amittatis; neu capti potiùs
« sicuti pecora trucidemini, quàm virorum more p-
« [illegible] atque luctuosam victoriam
« [illegible]

dicebatur. At ex alterâ parte C. [illegible]
æger, quòd prœlio adesse nequibat, [illegible]
gato exercitum permittit. Ille [illegible]
tumulti caussâ conscripserat, in [illegible]
terum exercitum in subsidiis [illegible]
cumiens, unumquemque [illegible]
tur, rogat uti meminerint se [illegible]
pro patriâ, pro liberis, pro aris [illegible]
nere. Homo militaris, quòd [illegible]
tribunus, aut præfectus, aut [illegible]
cum magnâ gloriâ fuerat, [illegible]
eorum fortia noverat, ea [illegible]
animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus [illegible]
tubâ signum dat, cohortis [illegible]
[illegible]

paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinæ dignitatis, in confertissumos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. Sed confecto prœlio, tum verò cerneres quanta audacia, quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinæ; nam ferè quem quisque pugnando locum ceperat, eum, amissâ animâ, corpore tegebat, pauci autem, quos medios cohors prætoria disjecerat, paullo diversiùs, sed omnes tamen advorsis volneribus conciderant. Catilina verò longè a suis inter hostium cadavera repertus est, paullulum etiam spirans, ferociamque animi quam habuerat vivus in voltu retinens. Postremò ex omni copiâ neque in prœlio neque in fugâ quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti suæ hostiumque vitæ juxtà pepercerant. Neque tamen exercitus populi romani lætam aut incruentam victoriam adeptus; nam strenuissumus quisque aut occiderat in prœlio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris, visundi aut spoliandi gratiâ, processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem, aut cognatum, reperiebant. Fuere item qui inimicos suos cognoscerent. Ita variè per omnem exercitum lætitia, mœror, luctus atque gaudia, agitabantur.

FINIS.

C. C. SALLUSTII

BELLUM JUGURTHINUM.

C. C. SALLUSTII

BELLUM JUGURTHINUM.

I. Falsò queritur de naturâ suâ genus humanum, quòd, imbecilla atque ævi brevis, sorte potiùs quàm virtute regatur. Nam contrà, reputando, neque majus aliud neque præstabilius invenias, magisque naturæ industriam hominum, quàm vim aut tempus deesse. Sed dux atque imperator vitæ mortalium animus est; qui, ubi ad gloriam virtutis viâ grassatur, abundè pollens potensque et clarus est, neque fortunæ eget: quippe probitatem, industriam, alias artis bonas, neque dare neque eripere potest. Sin captus pravis cupidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum datus est; perniciosâ lubidine paullisper usus; ubi per secordiam vires, tempus, ingenium defluxere, naturæ infirmitas accusatur: suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quòd si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura, multùmque etiam periculosa petunt; neque regerentur magis quàm regerent casus, et eò magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloriâ æterni fierent.

II. Nam utì genus hominum compositum ex animâ et corpore; ita res cunctæ, studiaque omnia nostra, corporis alia, alia animi, naturam sequuntur. Igitur præclara facies, magnæ divitiæ, ad hoc vis cor-

5.

poris, alia hujuscemodi omnia, brevi dilabuntur; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, immortalia sunt. Postremò corporis et fortunæ bonorum, ut initium, finis est: omnia orta occidunt, et aucta senescunt. Animus incorruptus, æternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quò magis pravitas eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam ætatem agunt: cæterùm ingenium, quo neque melius, neque amplius aliud in naturâ mortalium est, incultu atque secordiâ torpescere sinunt; quum præsertim tam multæ variæque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

III. Verum ex his magistratus et imperia, postremò omnis cura rerum publicarum, minumè mihi hâc tempestate cupiunda videntur: quoniam neque virtuti honos datur, neque illi, quibus per fraudem jus fuit, tuti aut eò magis honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam aut parentes, quamquam et possis, et delicta corrigas, tamen importunum est; quum præsertim omnes rerum mutationes cædem, fugam, aliaque hostilia, portendant. Frustrà autem niti, neque aliud, fatigando, nisi odium quærere, extremæ dementiæ est: nisi fortè quem inhonesta et perniciosa lubido tenet, potentiæ paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

IV. Cæterum ex aliis negotiis, quæ ingenio exercentur, in primis magno usui est memoria rerum gestarum: cujus de virtute, quia multi dixere, prætereundum puto; simul, ne per insolentiam quis existumet, memet, studium laudando, extollere. Atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul a republicâ

ætatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiæ imponant: certè, quibus maxuma industria videtur salutare plebem, et conviviis gratiam quærere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus sum, et quales viri idem adsequi nequiverint, et postea quæ genera hominum in senatum pervenerint; profectò existumabunt, me magis merito, quàm ignaviâ, judicium animi mutavisse, majusque commodum ex otio meo, quàm ex aliorum negotiis, reipublicæ venturum. Nam sæpè audivi Q. Maxumum, P. Scipionem, præterea civitatis nostræ præclaros viros solitos ita dicere, *Quum majorum imagines intuerentur, vehementissumè sibi animum ad virtutem accendi.* Scilicet non ceram illam, neque figuram tantam vim in sese habere, sed memoriâ rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque priùs sedari quàm virtus eorum famam atque gloriam adæquaverit. At contrà quis est omnium his moribus quin divitiis et sumtibus, non probitate neque industriâ, cum majoribus suis contendat? Etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potiùs quàm bonis artibus ad imperia et honores nituntur. Proinde quasi prætura et consulatus, atque alia omnia hujuscemodi per se ipsa clara, magnifica sint; ac non perinde habeantur, ut eorum qui sustinent virtus est. Verùm ego liberiùs altiùsque processi, dum me civitatis morum piget tædetque. Nunc ad inceptum redeo.

V. Bellum scripturus sum quod populus romanus cum Jugurthâ, rege Numidarum, gessit: primùm quia magnum et atrox, variaque victoriâ fuit; dein

poris, alia hujuscemodi omni[illegible]
at ingenii egregia facinora, [illegible]
sunt. Postremò corporis et f[illegible]
tium, finis est: omnia orta [illegible]
cunt. Animus incorruptu[illegible]
generis, agit atque habet [illegible]
Quò magis pravitas eo[illegible]
diti corporis gaudiis, [illegible]
tem agunt: ceterùm [illegible]
neque amplius ali[illegible]
ta atque socordia [illegible]
tatu multæ variæ [illegible]
clarandi patet [illegible]

III. S[illegible]
mò [illegible]

[illegible] itam
[illegible] cta per-
[illegible] udiis civi-
[illegible] noret. Sed,
[illegible] pedio, pauca
[illegible] omnia illus-
[illegible] bello punico se-
[illegible] Hannibal, post
[illegible] opes maxu-
[illegible] rum, in ami-
[illegible] Africano co-
[illegible] præclara rei mili-
[illegible] victis Carthaginien-
[illegible] in Africâ magnam
[illegible] populus romanus, quas-
[illegible] operat, regi dono dedit.
[illegible] atque honesta nobis
[illegible] ejus finis idem fuit.
[illegible] solus obtinuit, Masta-
[illegible] morbo absumtis. Is Ad-
[illegible] ex sese genuit; Jugur-
[illegible] fratris filium, quem Masi-
[illegible] relictus erat, privatum reli-
[illegible] eum suos domi habuit.
[illegible] erit, pollens viribus,
[illegible] que ingenio validus,
[illegible] corrumpendum dedit;
[illegible] equitare, jaculari,
[illegible] quum omnis gloriâ
[illegible] ad hoc, plera-
[illegible] leonem atque alias
[illegible] plurimùm facere,

minumùm ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa
ametsi initio lætus fuerat, existumans virtutem Ju-
urthæ regno suo gloriæ fore; tamen, postquam
hominem adolescentem, exactâ suâ ætate, parvis li-
beris, magis magisque crescere intellegit, vehementer
negotio permotus, multa cum animo suo volvebat.
Terrebat natura mortalium, avida imperii et præceps
ad explendam animi cupidinem: præterea opportu-
nitas suæque et liberorum ætatis, quæ etiam medio-
cris viros spe prædæ transvorsos agit; ad hoc studia
Numidarum in Jugurtham accensa: ex quibus, si
talem virum dolis interfecisset, ne qua seditio aut
...lum oriretur anxius erat.

... His difficultatibus circumventus, ubi videt,
...per vim, neque insidiis opprimi posse homi-
...m acceptum popularibus, quòd erat Jugurtha
promtus et adpetens gloriæ militaris, statuit
...bjectare periculis, et eo modo fortunam ten-
...itur, bello numantino, Micipsa quum populo
...o equitum atque peditum auxilia mitteret,
...s, vel ostentando virtutem, vel hostium sæ-
facilè occasurum, præfecit Numidis quos in
...niam mittebat. Sed ea res longè aliter ac ratus
evenit. Nam Jugurtha, ut erat impigro atque
ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum
...nanis imperator, et morem hostium cognovit,
...lto labore multâque curâ, præterea modestissumè
...o et sæpè obviam eundo p...
linem brevi pervenerat, ...
...as, Numantinis maxumo ...
...uod difficillumum in prim...
...s erat, et bonus consilio; ...

providentià timorem, alterum ex audacià temeritatem, adferre plerumque solet. Igitur imperator omnis ferè res asperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti: quippe cujus neque consilium neque inceptum ullum frustrà erat. Huc accedebat munificentia animi, et ingenii sollertia, quîs rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitià conjunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque nobiles, quibus divitiæ bono honestoque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis quàm honesti; qui Jugurthæ non mediocrem animum pollicitando accendebant, *si Micipsa rex occidisset, fore utì solus imperii Numidiæ potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romæ omnia venalia esse.* Sed postquam, Numantià deletâ, P. Scipio dimittere auxilia, ipse reverti domum decrevit: donatum atque laudatum magnificè pro concione Jugurtham in prætorium abduxit: ibique secretò monuit « utì potiùs publice « quàm privatim amicitiam populi romani coleret; « neu quibus largiri insuesceret; periculose a paucis « emi quod multorum esset. Si permanere vellet in « suis artibus, ultrò illi et gloriam et regnum venturum: sin properantiùs pergeret, suâmet ipsum « pecunià præcipitem casurum. »

IX. Sic locutus, cum litteris, quas Micipsæ redderet, dimisit: earum sententia hæc erat: « Jugurthæ tui bello numantino longè maxuma virtus fuit; « quam rem tibi certo scio gaudio esse. Nobis ob merita carus est: utì idem senatui sit et populo romano summà ope nitemur. Tibi quidem pro nos-

« trâ amicitiâ gratulor : en habes virum dignum te « atque avo suo Masinissâ ». Igitur rex, ubi quæ famâ acceperat ex litteris imperatoris ita esse cognovit, quum virtute viri, tum gratiâ permotus, flexit animum suum, et Jugurtham beneficiis vincere adgressus est; statimque adoptavit, et testamento pariter cum filiis hæredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo atque ætate confectus, quum sibi finem vitæ adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, item Adherbale et Hiempsale filiis, dicitur hujuscemodi verba cum Jugurthâ habuisse :

X. « PARVUM ego, Jugurtha, te, amisso patre, « sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi, « existumans non minùs me tibi quàm liberis, si ge« nuissem, ob beneficia carum fore : neque ea res « falsum habuit. Nam, ut alia magna et egregia tua « omittam, novissumè rediens Numantiâ meque re« gnumque meum gloriâ honoravisti; tuâ virtute « nobis Romanos ex amicis amicissumos fecisti; in « Hispaniâ nomen familiæ renovatum; postremò, « quod difficillumum inter mortalis, gloriâ invidiam « vicisti. Nunc, quoniam mihi natura vitæ finem « facit, per hanc dextram, per regni fidem, moneo « obtestorque utì hos, qui tibi genere propinqui, « beneficio meo fratres sunt, caros habeas; neu ma« lis alienos adjungere, quàm sanguine conjunctos « retinere. Non exercitus neque thesauri præsidia « regni sunt, verùm amici, quos neque armis co« gere, neque auro parare queas : officio et fide pa« riuntur. Quis autem amicior quàm frater fratri? « aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis « fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum,

« si boni eritis; sin mali, imbecillum : nam concor-
« diâ parvæ res crescunt, discordiâ maxumæ dila-
« buntur. Ceterùm ante hos te, Jugurtha, qui ætate
« et sapientiâ prior es, ne aliter quid eveniat provi-
« dere decet; nam in omni certamine, qui opulen-
« tior est, etiam si accipit injuriam, quia plus potest,
« facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal,
« colite, observate talem hunc virum; imitamini
« virtutem, et enitimini ne ego meliores liberos sum-
« sisse videar, quàm genuisse. »

XI. Ad ea Jugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat, et ipse longè aliter animo agitabat, tamen pro tempore benignè respondit. Micipsa paucis diebus moritur. Postquam illi, more regio, justa magnificè fecerant, reguli in unum convenere, utì inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis, naturâ ferox, etiam antea ignobilitatem Jugurthæ (quia materno genere impar erat) despiciens, dexterâ Adherbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Jugurtha foret: dein tamen, utì ætati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi quum multa de administrando imperio dissererent, Jugurtha inter alias res jacit, *oportere quinquennii consulta omnia et decreta rescindi; nam per ea tempora confectum annis Micipsam parùm animo valuisse.* Tum *idem* Hiempsal *placere sibi* respondit; *nam ipsum illum tribus his proxumis annis adoptatione in regnum pervenisse.* Quod verbum in pectus Jugurthæ altius quàm quisquam ratus descendit. Itaque ex eo tempore, irâ et metu anxius, moliri, parare, at

que ea modò animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quæ ubi tardiùs procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

XII. Primo conventu, quem ab regulis factum suprà memoravi, propter dissensionem, placuerat dividi thesauros, finisque imperii singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturiùs ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris alius aliò concessere. Sed Hiempsal in oppido Thirmidâ fortè ejus domo utebatur, qui proxumus lictor Jugurthæ carus acceptusque semper fuerat. Quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat, utì tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret; nam veræ ad Hiempsalem referebantur: ceterùm, ubi res postularet, se ipsum cum magnâ manu venturum. Numida mandata brevi conficit; atque, ut doctus erat, noctu Jugurthæ milites introducit. Qui, postquam in ædis irrupere, diversi regem quærere; dormientis alios, alios occursantis interficere; scrutari loca abdita; clausa effringere; strepitu et tumultu omnia miscere: quum Hiempsal interim reperitur, occultans sese tugurio mulieris ancillæ, quò initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidæ caput ejus, ut jussi erant, ad Jugurtham referunt.

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur: Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsæ fuerant, metus invadit. In duas partis discedunt: plures Adherbalem sequuntur; sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quàm maxumas potest copias armat; urbis par-

tim vi, alias voluntate, imperio su adjungit: omni Numidiæ imperare parat. Adherbal, tamen etsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de cæde fratris et fortunis suis; tamen, fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex prœlio profugit in provinciam, ac deinde Romam contendit. Tum Jugurtha, patratis consiliis, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum romanum, neque adversus iram ejus usquam, nisi in avaritià nobilitatis et pecunià suà, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam mittit; quis præcepit uti primùm veteres amicos muneribus expleant, deinde novos adquirant, postremò quæcumque possint largiundo parare ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venêre, et, ex præcepto regis, hospitibus aliisque quorum eâ tempestate auctoritas pollebat, magna misêre, tanta commutatio incessit, uti ex maxumà invidià in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret. Quorum pars spe, alii præmio inducti, singulos ex senatu ambiundo, nitebantur ne gravius in eum consuleretur. Igitur, legati ubi satis confidunt, die constituto, senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus:

XIV. « Patres conscripti, Micipsa pater meus « moriens præcepit uti regnum Numidiæ tantummo« do procuratione existumarem meum; ceterùm jus « et imperium penes vos esse: simul eniterer domi « militiæque quàm maxumo usui esse populo roma« no; vos mihi cognatorum, vos in adfinium locum « ducerem: si ea fecissem, in vestrà amicitià exerci« tum, divitias, munimenta regni habere. Quæ quum

« præcepta parentis mei agitarem, Jugurtha, homo « omnium quos terra sustinet scelerassimus, con- « temto imperio vestro, Masinissæ me nepotem, et « jam ab stirpe socium et amicum populo romano, « regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego, « patres conscripti, quoniam eò miseriarum ventu- « rus eram, vellem, potiùs ob mea quàm ob majo- « rum beneficia, posse auxilium petere; ac maxumè « deberi mihi a populo romano, quibus non egerem; « secundum ea, si desideranda erant, uti debitis « uterer. Sed quoniam parùm tuta per se ipsa pro- « bitas, neque mihi in manu fuit Jugurtha qualis « foret; ad vos confugi, patres conscripti, quibus, « quod miserrumum, cogor priùs oneri quàm usui « esse. Ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vo- « bis recepti, aut in suis dubiis rebus societatem ves- « tram adpetiverunt. Familia nostra cum populo ro- « mano bello carthaginiensi amicitiam instituit; quo « tempore magis fides ejus quàm fortuna petenda « erat. Quorum progeniem vos, patres conscripti, « nolite pati frustrà a vobis auxilium petere. Si, ad « impetrandum, nihil caussæ haberem præter mise- « randam fortunam; quòd paullo antè rex, genere, « famâ, atque copiis potens, nunc deformatus ærum- « nis, inops, alienas opes exspecto: tamen erat ma- « jestatis romani populi prohibere injuriam, neque « cujusquam regnum per scelus cresceret. Verùm « ego his finibus ejectus sum, quos majoribus meis « populus romanus dedit, unde pater et avus unà « vobiscum expulere Syphacem et Carthaginienses. « Vestra beneficia erepta sunt, patres conscripti; « vos in meâ injuriâ despecti estis. Eheu me mise-

« rum! Huccine, Micipsa pater, beneficia evasere, « utì, quem tu parem cum liberis regnique participem fecisti, is potissumum stirpis tuæ extinctor « sit? Numquamne ergo familia nostra quieta erit? « semperne in sanguine, ferro, fugâ, versabimur? « Dum Carthaginienses incolumes fuere, jure omnia « sæva patiebamur: hostes ab latere, vos amici pro-« cul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis « ejecta, læti pacem agitabamus: quippe quîs hostis « nullus, nisi fortè quem jussissetis? Ecce autem ex « improviso Jugurtha, intolerandâ audaciâ, scelere « atque superbiâ sese efferens, fratre meo atque eo-« dem propinquo suo interfecto, primùm regnum « ejus sceleris sui prædam fecit: pòst, ubi me îsdem « dolis nequit capere, nihil minùs quàm vim aut « bellum exspectantem, in imperio vestro, sicuti vi-« detis, extorrem patriâ, domo, inopem, et coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutiùs quàm in meo « regno essem. Ego sic existumabam, patres con-« scripti, ut prædicantem audiveram patrem meum, « qui vestram amicitiam colerent, eos multum labo-« rem suscipere; ceterùm ex omnibus maxumè tutos « esse. Quod in familiâ nostrâ fuit, præstitit utì in « omnibus bellis vobis adesset: nos utì per otium « tuti simus in manu vestrâ est, patres conscripti. « Pater nos duos fratres reliquit; tertium, Jugur-« tham, beneficiis suis ratus nobis conjunctum fore: « alter eorum necatus, alterius ipse ego manus im-« pias vix effugi. Quid agam? quò potissumum in-« felix accedam? generis præsidia omnia exstincta « sunt: pater, utì necesse erat, naturæ concessit: « fratri, quem minume decuit, propinquus per sce-

« lus vitam eripuit: adfines, amicos, propinquos ce-
« teros, alium alia clades oppressit : capti ab Jugur-
« thâ, pars in crucem acti, pars bestiis objecti; pau-
« ci, quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum
« mœrore et luctu morte graviorem vitam exigunt.
« Si omnia quæ aut amisi, aut ex necessariis adversa
« facta sunt, incolumia manerent; tamen, si quid
« ex improviso accidisset, vos implorarem, patres
« conscripti, quibus, pro magnitudine imperii, jus
« et injurias omnis curæ esse decet. Nunc verò exsul
« patriâ, domo, solus, et omnium honestarum re-
« rum egens, quò accedam, aut quos adpellem? na-
« tionesne, an reges, qui omnes familiæ nostræ ob
« vestram amicitiam infesti sunt? an quoquam adire
« licet, ubi non majorum meorum hostilia monu-
« menta plurima? aut quisquam nostri misereri po-
« test, qui aliquando vobis hostis fuit? Postremò,
« Masinissa nos ita instituit, patres conscripti, ne
« quem coleremus nisi populum romanum, ne so-
« cietates, ne fœdera nova acciperemus; abundè
« magna præsidia nobis in vestrâ amicitiâ fore; si
« huic imperio fortuna mutaretur, unà nobis occi-
« dendum esse. Virtute ac dis volentibus, magni estis
« et opulenti, omnia secunda et obedientia sunt;
« quò faciliùs sociorum injurias curare licet. Tan-
« tùm illud vereor, ne quos privata amicitia Jugur-
« thæ, parum cognita, transvorsos agat : quos ego
« audio maxumâ ope niti, ambire, fatigare vos sin-
« gulos, ne quid de absente, incognitâ caussâ, sta-
« tuatis : fingere me verba, fugam simulare, cui li-
« cuerit in regno manere. Quòd utinam illum, cujus
« impio facinore in has miserias projectus sum, ea-

« dem hæc simulantem videam; et aliquando aut « apud vos, aut apud deos immortalis, rerum hu« manarum cura oriatur; ne ille, qui nunc sceleribus « suis ferox atque præclarus est, omnibus malis ex« cruciatus, impietatis in parentem nostrum, fratris « mei necis, mearumque miseriarum gravis pœnas « reddat! Jam jam, frater animo meo carissume, « quamquam tibi immaturo, et unde minumè de« cuit, vita erepta est; tamen lætandum magis quàm « dolendum puto casum tuum. Non enim regnum, « sed fugam, exsilium, egestatem, et omnis has quæ « me premunt ærumnas cum animâ simul amisisti. « At ego infelix, in tanta mala præcipitatus ex patrio « regno, rerum humanarum spectaculum præbeo: « incertus quid agam; tuasne injurias persequar, « ipse auxilii egens; an regno consulam, cujus vitæ « necisque potestas ex opibus alienis pendet. Utinam « emori fortunis meis honestus exitus esset, neu vi« vere comtemtus viderer, si defessus malis injuriæ « concessissem! Nunc neque vivere lubet, neque « mori licet sine dedecore. Patres conscripti, per « vos, liberos, atque parentes, per majestatem po« puli romani, subvenite misero mihi; ite obviam « injuriæ; nolite pati regnum Numidiæ, quod ves« trum est, per scelus et sanguinem familiæ nostræ « tabescere. »

XV. Postquam rex finem loquendi fecit, legati Jugurthæ, largitione magis quàm caussâ freti, paucis respondent: « Hiempsalem ob sævitiam suam ab « Numidis interfectum; Adherbalem, ultrò bellum « inferentem, postquam superatus sit, queri quòd « injuriam facere nequivisset; Jugurtham ab senatu

« petere ne alium putarent ac Numantiæ cognitus « esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent ». Deinde utrique curiâ egrediuntur. Senatus statim consulitur: fautores legatorum, præterea magna pars, gratiâ depravati, Adherbalis dicta contemnere; Jugurthæ virtutem extollere laudibus; gratiâ, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio, suâ quasi pro gloriâ, nitebantur. At contrà pauci, quibus bonum et æquum divitiis carius, subveniendum Adherbali et Hiempsalis mortem severè vindicandam censebant. Sed ex omnibus maxume AEmilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiæ, honoris, divitiarum; ceterùm vitia sua callidè occultans. Is postquam videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consuetâ lubidine continuit.

XVI. Vicit tamen in senatu pars illa qui vero pretium aut gratiam anteferebant. Decretum fit, *uti decem legati regnum quod Micipsa obtinuerat inter Jugurtham et Adherbalem dividerent.* Cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, et tum in senatu potens, quia consul, C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrumè victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha, tametsi Romæ in amicis habuerat, tamen adcuratissumè recepit: dando et pollicitando perfecit uti famâ, fide, postremò omnibus suis rebus commodum regis anteferret. Reliquos legatos eâdem viâ adgressus, plerosque capit: paucis carior fides quàm pecunia fuit. In divisione, quæ pars Numidiæ Mauretaniam adtingit, agro, viris opulentior, Jugurthæ

traditur; illam alteram, specie quàm usu potiorem, quæ portuosior et ædificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII. Res postulare videtur Africæ situm paucis exponere, et eas gentis quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit attingere. Sed quæ loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudines, minùs frequentata sunt, de iis haud facilè compertum narraverim; cetera quàm paucissumis absolvam.

In divisione orbis terræ plerique in partem tertiam Africam posuere: pauci tantummodo Asiam et Europam esse; sed Africam in Europâ. Ea finis habet ab occidente fretum nostri maris et Oceani; ab ortu solis declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolæ adpellant. Mare sævum, importuosum; ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus; cœlo, terrâ, penuriâ aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere; nam morbus haud sæpè quemquam superat. Ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint; quamquam ab eâ famâ quæ plerosque obtinet diversum est; tamen, utì ex libris punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, utìque rem sese habere cultores ejus terræ putant, quàm paucissumis dicam. Ceterùm fides ejus rei penes auctores erit.

XVIII. Africam initio habuere Gætuli et Libyes, asperi, inculti; quîs cibus erat caro ferina, atque humi pabulum utì pecoribus. Hi neque moribus,

neque lege, neque imperio cujusquam regebantur : vagi, palantes, quà nox coegerat sedes habebant. Sed postquam in Hispaniâ Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis sibi quisque imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persæ, et Armeni, navibus in Africam transvecti, proxumos nostro mari locos occupavere. Sed Persæ intra Oceanum magis: iique alveos navium inversos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi aut mutandi copia erat. Mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gætulos secum miscuere; et quia, sæpè tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Numidas adpellavere. Ceterùm adhuc ædificia Numidarum agrestium, quæ mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinæ sunt. Medis autem et Armenis accessere Libyes (nam hi propiùs mare Africum agitabant; Gætuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus) : hique maturè oppida habuere; nam, freto divisi ab Hispaniâ, mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paullatim Libyes corrupere, barbarâ linguâ Mauros pro Medis adpellantes. Sed res Persarum brevi adolevit; ac postea nomine Numidæ, propter multitudinem a parentibus digressi, possidêre ea loca quæ proxumè Carthaginem Numidia adpellatur. Dein utrique alteris freti finitumos armis aut metu sub imperium cogêre, nomen gloriamque sibi addidere: magis hi qui ad nostrum mare processerant, quia Libyès quàm Gætuli minùs bellicosi. Denique Africæ pars inferior pleraque ab Nu-

midis possessa est; victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

XIX. Postea Phœnices, alii multitudinis domi minuendæ gratiâ, pars imperii cupidine, sollicitatâ plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim, aliasque urbis, in orâ maritimâ condidere: hæque brevi multùm auctæ, pars originibus præsidio, aliæ decori fuere. Nam de Carthagine silere meliùs puto quàm parum dicere, quoniam aliò properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africâ dividit, secundo mari, prima Cyrene est, colonia Thereon; ac deinceps duæ Syrtes, interque eas Leptis; dein Philenon aræ, quem, Aegyptum versus, finem imperii habuere Carthaginienses; pòst aliæ punicæ urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidæ tenent: proxumè Hispaniam Mauri sunt. Super Numidiam Gætulos accepimus, partim in tuguriis, alios incultiùs vagos agitare; post eos Aethiopas esse, dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello jugurthino pleraque ex punicis oppida et finis Carthaginiensium, quos novissumè habuerant, populus romanus per magistratus administrabat; Gætulorum magna pars et Numidia usque ad flumen Mulucham sub Jugurthâ erant: Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat; præter nomen, cetera ignarus populi romani; itemque nobis neque bello neque pace antea cognitus. De Africâ et ejus incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

XX. Postquam, regno diviso, legati Africâ discessere; et Jugurtha, contra timorem animi, præmia sceleris adeptum sese videt; certum ratus, quod

ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romæ venalia esse; simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paullo antè muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus; at is quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriæ, metuens magis quàm metuendus. Igitur ex improviso finis ejus cum magnâ manu invasit; multos mortalis cum pecore atque aliâ prædâ capit, ædificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit. Dein cum omni multitudine in regnum suum convertit, existumans dolore permotum Adherbalem injurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli caussam fore. At ille quòd neque se parem armis existumabat, et amicitiâ populi romani magis quàm Numidis fretus erat, legatos ad Jugurtham de injuriis questum misit: qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, priùs tamen omnia pati decrevit quàm bellum sumere; quia tentatum antea secus cesserat. Neque tamen eò magis cupido Jugurthæ minuebatur; quippe qui totum ejus regnum animo jàm invaserat. Itaque non, ut antea, cum prædatoriâ manu, sed, magno exercitu comparato, bellum gerere cœpit, et apertè totius Numidiæ imperium petere. Ceterùm, quà pergebat, urbis, agros vastare, prædas agere; suis animum, terrorem hostibus augere.

XXI. Adherbal ubi intellegit eò processum, utì regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum, necessariò copias parat, et Jugurthæ obvius procedit. Interim haud longè a mari, prope Cirtam oppidum, utriusque consedit exercitus; et quia diei extremum erat, prœlium non inceptum. Ubi ple-

rumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes, fugant funduntque: Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit; et, ni multitudo togatorum fuisset, quæ Numidas insequentes mœnibus prohibuit, uno die inter duos reges cœptum atque patratum bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumsedit; vineis, turribusque, et machinis omnium generum, expugnare adgreditur; maxumè festinans tempus legatorum antecapere, quos, ante prœlium factum, Romam ab Adherbale missos audiverat. Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres adolescentes in Africam legantur, qui ambo reges adeant, senati populique romani verbis nuncient, « Velle « et censere eos ab armis discedere; de controversiis « suis jure potiùs quàm bello disceptare: ita seque « illisque dignum fore. »

XXII. Legati in Africam maturantes veniunt, eò magis quòd Romæ, dum proficisci parant, de prœlio facto et oppugnatione Cirtæ audiebatur: sed is rumor clemens erat. Quorum Jugurtha acceptâ oratione respondit: « Sibi neque majus quidquam neque « carius auctoritate senati esse; ab adolescentiâ ita « enisum utì ab optumo quoque probaretur; virtu- « te, non malitiâ, P. Scipioni, summo viro, pla- « cuisse; ob easdem artis ab Micipsâ, non penuriâ « liberorum, in regnum adoptatum esse; ceterùm « quò plura bene atque strenuè fecisset, eò animum « suum injuriam minùs tolerare: Adherbalem dolis « vitæ suæ insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri « obviam îsse: populum romanum neque rectè neque

« pro bono facturum, si ab jure gentium sese pro-
« hibuerint : postremò de omnibus rebus legatos
« Romam brevi missurum ». Ita utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.

XXIII. Jugurtha ubi eos Africâ decessisse ratus est, neque, propter loci naturam, Cirtam armis expugnare potest; vallo atque fossâ mœnia circumdat, turris exstruit, easque præsidiis firmat : præterea dies, noctes, aut per vim, aut dolis tentare; defensoribus mœnium præmia modò, modò formidinem ostentare; suos hortando ad virtutem erigere; prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuriâ rerum necessariarum bellum trahi non posse, ex his qui unà Cirtam profugerant, duos maxumè impigros delegit, eos, multa pollicendo ac miserando casum suum, confirmat, utì per hostium munitiones noctù ad proxumum mare, dein Romam pergerent.

XXIV. Numidae paucis diebus jussa efficiunt; litteræ Adherbalis in senatu recitatæ, quarum sententia hæc fuit :

« Non meâ culpâ sæpè ad vos oratum mitto, pa-
« tres conscripti; sed vis Jugurthæ subigit : quem
« tanta lubido exstinguendi me invasit, utì neque
« vos neque deos immortalis in animo habeat; san-
« guinem meum quàm omnia malit. Itaque quintum
« jam mensem, socius et amicus populi romani, ar-
« mis obsessus teneor; neque mihi Micipsæ patris
« beneficia, neque vestra decreta auxiliantur. Ferro
« an fame acriùs urguear, incertus sum. Plura de
« Jugurthâ scribere dehortatur fortuna mea : etiam

« antea expertus sum, parum fidei miseris esse. Nisi tamen intellego illum supra quàm ego sum petere, neque simul amicitiam vestram et regnum meum sperare: utrum gravius existumet, nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum, dein patrio regno me expulit. Quæ sanè fuerint nostræ injuriæ, nihil ad vos. Verùm nunc vestrum regnum armis tenet; me, quem imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, et hæc quæ scribo, et quæ antea in senatu questus sum, vana forent potiùs quàm miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eò natus sum ut Jugurthæ scelerum ostentui essem, non jam mortem neque ærumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiæ, quod vestrum est, utì lubet, consulite: me ex manibus impiis eripite, per majestatem imperii, per amicitiæ fidem; si ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissæ. »

XXV. His litteris recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quamprimum Adherbali subveniundum, de Jugurthâ interim utì consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab îsdem regis fautoribus summâ ope enisum, ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privatâ grâtiâ devictum. Leguntur tamen in Africam majores natu, nobiles, amplis honoribus usi: in quîs M. Scaurus, de quo suprà memoravimus, consularis, et tum senati princeps. Hi,

quòd in invidiâ res erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo navim ascendêre; dein brevi Uticam adpulsi litteras ad Jugurtham mittunt, *quàm ocissumè ad provinciam accedat; seque ad eum ab senatu missos.* Ille ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem Romæ pollere audiverat, contrà inceptum suum venisse; primò commotus, metu atque lubidine divorsus agitabatur. Timebat iram senati ni paruisset legatis: porrò animus cupidine cæcus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen in avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu circumdato, summâ vi Cirtam irrumpere nititur, maxumè sperans, diductâ manu hostium, aut vi aut dolis sese casum victoriæ inventurum. Quod ubi secùs procedit, neque, quod intenderat, efficere potest, utì priùs quàm legatos conveniret Adherbalis potiretur; ne, ampliùs morando, Scaurum, quem plurimùm metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tamen etsi senati verbis minæ graves nunciabantur, quòd oppugnatione non desisteret; multâ tamen oratione consumtâ, legati frustrà discessere.

XXVI. Ea postquam Cirtæ audita sunt, Italici, quorum virtute mœnia defensabantur, confisi, deditione factâ, propter magnitudinem populi romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, utì seque et oppidum Jugurthæ tradat; tantùm ab eo vitam paciscatur, de ceteris senatui curæ fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Jugurthæ rebatur; tamen quia penes eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita, utì censuerant Italici, deditionem facit. Jugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat;

dein omnis puberes Numidas et negotiatores promiscuè, utì quisque armatis obvius, interfecit.

XXVII. Quod postquam Romæ cognitum, et res in senatu agitari cœpta, idem illi ministri regis interpellando, ac sæpè gratiâ, interdum jurgiis, trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiæ nobilitatis, populum romanum edocuisset, *id agi, utì per paucos factiosos Jugurthæ scelus condonaretur*, profectò omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret. Tanta vis gratiæ atque pecuniæ regis erat! Sed ubi senatus delicti conscientiâ populum timet; lege Semproniâ provinciæ futuris consulibus, Numidia atque Italia decretæ: consules declarantur P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius; Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. Deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, alia, quæ bello usui forent, decernuntur.

XXVIII. At Jugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui, Romæ omnia venire, in animo hæserat; filium, et cum eo duo familiaris ad senatum legatos mittit: hisque, ut illis quos, Hiempsale interfecto, miserat, præcepit « omnis mortalis pecu« niâ adgrediantur ». Qui postquam Romam adventabant; senatus a Bestiâ consultus est, *placeretne legatos Jugurthæ recipi mœnibus*. Iique decrevere: « nisi regnum, ipsumque deditum venissent, « utì in diebus proxumis decem Italiâ decederent ». Consul Numidis ex senati decreto nunciari jubet. Ita infectis rebus illi domum discedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat sibi homines nobilis,

factiosos, quorum auctoritate, quæ deliquisset, munita fore sperabat: in quîs fuit Scaurus, cujus de naturâ et habitu suprà memoravimus. Nam in consule nostro multæ bonæque artes animi et corporis erant, quas omnis avaritia præpediebat. Patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissumus contra pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque inde Siciliam, porrò ex Siciliâ in Africam transvectæ. Igitur Calpurnius initio, paratis commeatibus, acriter Numidiam ingressus est, multos mortalis, et urbis aliquot pugnando capit.

XXIX. Sed ubi Jugurtha per legatos pecuniâ tentare, bellique, quod administrabat, asperitatem ostendere cœpit; animus æger avaritiâ facilè conversus est. Ceterùm socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus; qui tametsi a principio, plerisque ex factione ejus corruptis, acerrumè regem impugnaverat; tamen magnitudine pecuniæ a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Jugurtha primùm tantummodo belli moram redimebat, existumans, sese aliquid interim Romæ pretio, aut gratiâ, effecturum: postea verò quàm participem negotii Scaurum acceperat; in maxumam spem adductus recuperandæ pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus præsens agere. Ceterùm interea, fidei caussâ, mittitur a consule Sextius quæstor in oppidum Jugurthæ Vaccam; cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palàm legatis imperaverat: quoniam deditionis morâ induciæ agitabantur. Igitur rex, utì constituerat, in castra venit: ac pauca, præsenti consilio, locutus de invidiâ

facti, atque in deditionem uti acciperetur; reliqua cum Bestiâ et Scauro secreta transigit: dein postero die, quasi per saturam exquisitis sententiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum, elephanti triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere, quæstori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidiâ et exercitu nostro pax agitabatur.

XXX. Postquam res in Africâ gestas, quoque modo actæ forent, fama divolgavit; Romæ per omnis locos et conventus de facto consulis agitari: apud plebem gravis invidia; patres solliciti erant; probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subverterent, parùm constabat. Ac maxumè eos potentia Scauri, quòd is auctor et socius Bestiæ ferebatur, a vero, bono, impediebat. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii et odio potentiæ nobilitatis suprà diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindicandum hortari; monere, ne rempublicam, ne libertatem suam desererent; multa superba crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed, quoniam eâ tempestate Memmii facundia clara pollensque fuit, decere existumavi, unam ex tam multis orationem perscribere; ac potissumum quæ in concione post reditum Bestiæ hujuscemodi verbis disseruit:

XXXI. « Multa dehortantur a vobis, Quirites,
« ni studium reipublicæ omnia superet: opes factio-
« nis, vestra patientia, jus nullum; ac maxumè,
« quòd innocentiæ plus periculi, quàm honoris, est.
« Nam illa quidem piget dicere, his annis xv quàm

« ludibrio fueritis superbiæ paucorum ; quàm fœdè
« quàmque inulti perierint vestri defensores ; ut vo-
« bis animus ab ignaviâ atque secordiâ corruptus sit :
« qui ne nunc quidem , obnoxiis inimicis , exsurgi-
« tis ; atque etiam nunc timetis , quibus decet terrori
« esse. Sed quamquam hæc talia sunt : tamen obviam
« ire factionis potentiæ animus subigit.. Certè ego li-
« bertatem , quæ mihi a parente tradita est , expe-
« riar : verùm id frustrà , an ob rem faciam , in ves-
« trâ manu situm est , Quirites. Neque ego vos hor-
« tor , quod sæpè majores vestri fecere , utì contra
« injurias armati eatis. Nihil vi , nihil secessione
« opus est : necesse est , suomet ipsi more præcipites
« eant. Occiso Tiberio Graccho , quem regnum pa-
« rare aiebant , in plebem romanam quæstiones ha-
« bitæ sunt. Post C. Gracchi et M. Fulvii cædem ,
« item multi vestri ordinis in carcere necati sunt :
« utriusque cladis non lex , verùm lubido eorum fi-
« nem fecit. Sed sanè fuerit regni paratio , plebi sua
« restituere. Quidquid sine sanguine civium ulcisci
« nequitur , jure factum sit. Superioribus annis ta-
« citi indignabamini ærarium expilari ; reges et po-
« pulos liberos paucis nobilibus vectigal pendere ;
« penes eosdem et summam gloriam , et maxumas
« divitias esse : tamen hæc talia facinora impunè sus-
« cepisse , parum habuere. Itaque postremò leges ,
« majestas vestra , divina et humana omnia hostibus
« tradita sunt. Neque eos , qui ea fecere , pudet aut
« pœnitet : sed incedunt per ora vestra magnificè ;
« sacerdotia et consulatus , pars triumphos suos os-
« tentantes , perinde quasi honori , non prædæ , ha-
« beant. Servi ære parati imperia injusta dominorum

« non perferunt : vos, Quirites, imperiò nati, æquo « animo servitutem toleratis. At qui sunt hi, « qui rempublicam occupavere? homines sceleratis-« sumi, cruentis manibus, immani avaritiâ, nocen-« tissumi, idemque superbissumi; quis fides, decus, « pietas, postremò honesta atque inhonesta omnia « quæstui sunt. Pars eorum occidisse tribunos ple-« bis, alii quæstiones injustas, plerique cædem in « vos fecisse, pro munimento habent. Ita quàm quis-« que pessumè fecit, tam maxumè tutus est. Me-« tum a scelere suo ad ignaviam vestram transtule-« re : quos omnis eadem cupere, eadem odisse, ea-« dem metuere in unum coegit. Sed hæc inter bonos « amicitia est, inter malos factio. Quòd si tam vos « libertatis curam haberetis, quàm illi ad domina-« tionem accensi sunt; profectò neque res publica, « sicuti nunc, vastaretur; et beneficia vestra penes « optumos, non audacissumos, forent. Majores ves-« tri, parandi juris et majestatis constituendæ gra-« tiâ, bis, per secessionem, armati Aventinum occu-« pavere : vos pro libertate, quam ab illis accepistis, « non summâ ope nitemini? atque eò vehementiùs, « quòd majus dedecus est parta amittere, quàm « omnino non paravisse. Dicet aliquis : Quid igitur « censes? Vindicandum in eos, qui hosti prodidere « rempublicam; non manu, neque vi (quod magis « fecisse, quàm illis accidisse indignum est), verùm « quæstionibus et indicio ipsius Jugurthæ. Qui si « dedititius est, profectò jussis vestris obediens erit: « sin ea contemnit; scilicet existumabitis qualis « illa pax, aut deditio, ex quâ ad Jugurtham scele-« rum impunitas, ad paucos potentis maxumæ di-

« vitiæ, in rempublicam damna, dedecora, pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet, et illa, quàm hæc tempora, magis placent, quum regna, provinciæ, leges, jura, judicia, bella, paces, postremò divina et humana omnia penes paucos erant: vos autem, hoc est, populus romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere. Nam servitutem quidem quis vestram recusare audebat? Atque ego tamen etsi viro flagitiosissumum existumo impunè injuriam accepisse; tamen vos hominibus sceleratissumis ignoscere, quoniam cives sunt, æquo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantùm importunitatis habent, parum est impunè malè fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur: et vobis æterna sollicitudo remanebit, quum intellegetis aut serviundum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concordiæ quæ spes? Dominari illi volunt; vos liberi esse: facere illi injurias; vos prohibere: postremò sociis vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse? Quare moneo hortorque, ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus ærarii factus est, neque per vim sociis ereptæ pecuniæ: quæ quamquam gravia, tamen consuetudine jam pro nihilo habentur. Hosti acerrumo prodita senati auctoritas, proditum imperium vestrum: domi militiæque respublica venalis fuit. Quæ nisi quæsita erunt, ni vindicatum in noxios: quid erit reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere,

« obedientes vivamus? nam impunè quæ libet fa-
« cere, id est regem esse. Neque ego vos, Quirites,
« hortor, ut malitis civis vestros perperam, quàm
« rectè fecisse; sed ne, ignoscendo malis, bonos per-
« ditum eatis. Ad hoc, in republicâ multò præstat
« beneficii, quàm maleficii, immemorem esse. Bo-
« nus tantummodo segnior fit, ubi neglegas; at ma-
« lus improbior. Ad hoc, si injuriæ non sint, haud
« sæpè auxilii egeas. »

XXXII. Haec atque alia hujuscemodi sæpè di-
cundo, Memmius populo persuadet uti L. Cassius,
qui tum prætor erat, ad Jugurtham mitteretur; in-
terpositâ fide publicâ, Romam duceret, quò faciliùs
indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniæ
captæ arcessebant, delicta patefierent. Dum hæc Ro-
mæ geruntur, qui in Numidiâ relicti a Bestiâ exer-
citui præerant, secuti morem imperatoris, plurima
et flagitiosissuma facinora fecere. Fuere qui, auro
corrupti, elephantos Jugurthæ traderent; alii perfu-
gas vendere; pars ex pacatis prædas agebant. Tanta
vis avaritiæ in animos eorum, veluti tabes, invase-
rat! At Cassius prætor, perlatâ rogatione a C. Mem-
mio, ac perculsâ omni nobilitate, ad Jugurtham
proficiscitur; ei timido et ex conscientiâ diffidenti
rebus suis persuadet: « quò se populo romano de-
« disset, ne vim, quàm misericordiam, experiri mal-
« let ». Privatim præterea fidem suam interponit,
quam ille non minoris, quàm publicam ducebat. Ta-
lis eâ tempestate fama de Cassio.

XXXIII. Igitur Jugurtha, contra decus regium,
cultu quàm maxumè miserabili, cum Cassio Romam
venit. Ac tamen etsi in ipso magna vis animi erat,

confirmatus ab omnibus quorum potentiâ aut scelere cuncta ea gesserat quæ suprà memoravimus, C. Bæbium tribunum plebis magnâ mercede parat, cujus impudentiâ contra jus et injurias omnis munitus foret. At C. Memmius, advocatâ concione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci jubebat; pars, ni socios sceleris aperiret, more majorum, de hoste supplicium sumi; dignitati, quàm iræ, magis consulens, sedare motus, et animos mollire; postremò confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. Pòst, ubi silentium cœpit, producto Jugurthâ, verba facit: Romæ Numidiæque facinora ejus memorat; scelera in patrem fratresque ostendit: « Quibus juvan« tibus quibusque ministris ea egerit, quamquam « intellegat populus romanus; tamen velle manifesta « magis ex illo habere: si vera aperiret, in fide et « clementiâ populi romani magnam spem illi sitam; « sin reticeat, non sociis saluti fore, sese suasque « spes corrupturum. »

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Jugurtha respondere jussus est, C. Bæbius tribunus plebis, quem pecuniâ corruptum suprà diximus, regem tacere jubet: ac tamen, etsi multitudo quæ in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum clamore, voltu, sæpè impetu, atque aliis omnibus quæ ira fieri amat: vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit: Jugurthæ Bestiæque, et ceteris quos illa quæstio exagitabat, animi augescunt.

XXXV. Ea erat tempestate Romæ Numida quidam, nomine Massiva, Gulussæ filius, Masinissæ

nepos: qui, quia, in dissensione regum, Jugurthæ advorsus fuerat, deditâ Cirtâ et Adherbale interfecto, profugus ex Africâ abierat. Huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissæ sit, Jugurtham ob scelera invidiâ cum metu urgueat; regnum Numidiæ ab senatu petat. Avidus consul belli gerundi movere quàm senescere omnia malebat. Ipsi provincia Numidia; Minucio Macedonia evenerat. Quæ postquam Massiva agitare cœpit, neque Jugurthæ in amicis satis præsidii est: quòd eorum alium conscientia, alium mala fama et timor impediebat: Bomilcari, proxumo ac maxumè fido sibi, imperat, « pretio, sicuti multa « confecerat, insidiatores Massivæ paret, ac maxu- « mè occultè: sin id parum procedat, quovis modo « Numidam interficiat ». Bomilcar maturè regis mandata exsequitur: et per homines talis negotii artifices itinera egressusque ejus, postremò loca atque tempora cuncta, explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad cædem parati, paullo inconsultiùs Massivam adgreditur, illum obtruncat: sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus magis ex æquo bonoque, quàm ex jure gentium, Bomilcar, comes ejus, qui Romam fide publicâ venerat. At Jugurtha, manifestus tanti sceleris, non priùs omisit contra verum niti, quàm animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam, invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat; regno magis quàm vadibus consulens, clam in

Numidiam Bomilcarem dimittit: veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumtum foret. Et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab senatu Italiâ decedere. Sed postquam Româ egressus est, fertur, sæpè eò tacitus respiciens, postremò dixisse: *Urbem venalem et maturè perituram, si emtorem invenerit.*

XXXVI. Interim Albinus, renovato bello, commeatum, stipendium, alia, quæ militibus usui forent, maturat in Africam portare, ac statim ipse profectus, utì ante comitia, quod tempus haud longè aberat, armis, aut deditione, aut quovis modo bellum conficeret. At contrà Jugurtha trahere omnia, et alias, deinde alias moræ caussas facere, polliceri deditionem, ac deinde metum simulare: instanti cedere, et paullo pòst, ne sui diffiderent, instare: ita belli modò, modò pacis morâ consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existumarent; neque ex tantâ properantiâ tam facile tractum bellum secordiâ magis, quàm dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat; Albinus, Aulo fratre in castro pro prætore relicto, Romam decessit.

XXXVII. Ea tempestate, Romæ seditionibus tribuniciis atrociter res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur: quæ dissensio totius anni comitia impediebat. Eâ morâ in spem adductus Aulus, quem pro prætore in castris relictum suprà diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitûs ab rege pecuniæ capiundæ, milites mense januario ex hibernis in expeditionem evoc

magnis itineribus, hieme asperâ, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quamquam et sævitiâ temporis, et opportunitate loci, neque capi, neque obsideri poterat (nam circum murum, situm in prærupti montis extremo, planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat); tamen aut simulandi gratiâ, quò regi formidinem adderet, aut cupidine cæcus, ob thesauros, oppidi potiundi, vineas agere, aggerem jacere, alia, quæ incepto usui forent, properare.

XXXVIII. At Jugurtha, cognitâ vanitate atque imperitiâ legati, subdolus ejus augere amentiam: missitare supplicantis legatos: ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum spe pactionis perpulit, utì, relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur. Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat: centuriones ducesque turmarum, partim utì transfugerent, corrumpere; alii, signo dato, locum utì desererent. Ita delicta occultiora fore. Quæ postquam ex sententiâ instruit, intempestâ nocte, de improviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites romani, tumultu perculsi insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare; trepidare omnibus locis: vis magna hostium; cœlum nocte atque nubibus obscuratum; periculum anceps: postremò fugere, an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum, cum duabus turmis Thracum, et paucis gregariis militibus, transiere ad regem: et centurio primi pili tertiæ legionis per munitionem

quam, utì defenderet, acceperat, locum hostibus introeundi dedit : eâque Numidæ cuncti irrupere. Nostri fœdâ fugâ, plerique abjectis armis, proxumum collem occupavere. Nox atque præda castrorum hostes, quò minùs victoriâ uterentur, remorata sunt. Dein Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit : « tametsi ipsum cum exercitù « fame, ferro clausum tenet; tamen se humanarum « rerum memorem, si secum fœdus faceret, inco« lumis omnis sub jugum missurum : præterea, utì « diebus decem Numidiâ decederet ». Quæ quamquam gravia et flagitii plena erant, tamen, quia mortis metù nutabant, sicuti regi libuerat, pax convenit.

XXXIX. Sed ubi ea Romæ comperta sunt, metus atque mœror civitatem invasere: pars dolere pro gloriâ imperii; pars insolita rerum bellicarum timere libertati : Aulo omnes infesti, ac maxumè qui bello sæpè præclari fuerant, quòd armatus, dedecore potiùs quàm manu, salutem quæsiverat. Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum timens, senatum de fœdere consulebat. Et tamen interim exercitui supplementum scribere ; ab sociis et nomine latino auxilia arcessere ; denique modis omnibus festinare. Senatus ita, utì par fuerat, decernit, *suo atque populi injussu nullum potuisse fœdus fieri*. Consul impeditus a tribunis plebis ne, quas paraverat, copias secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur. Nam omnis exercitus, utì convenerat, Numidiâ deductus, in provinciâ hiemabat. Postquam eò venit : quamquam persequi Jugurtham et mederi fraternæ invidiæ an-

mus ardebat, cognitis militibus, quos præter fugam, soluto imperio, licentia atque lascivia corruperat, ex copiâ rerum statuit nihil sibi agitandum.

XL. Interea Romæ C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, « Utì quæreretur in eos, quorum consilio Jugurtha « senati decreta neglegisset; quique ab eo in lega« tionibus, aut imperiis, pecunias accepissent; qui « elephantos, quique perfugas tradidissent; item qui « de pace, aut bello, cum hostibus pactiones fecis« sent ». Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidiâ pericula metuentes; quoniam apertè resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur; occultè per amicos, ac maxumè per homines nominis latini et socios italicos impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu est, quàm intenta fuerit, quantàque vi rogationem jusserit, decreverit, voluerit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quàm curâ reipublicæ: tanta lubido in partibus! Igitur ceteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiæ suprà docuimus, inter lætitiam plebis, et suorum fugam, trepidâ etiam tum civitate, quum ex Mamiliâ rogatione tres quæsitores rogarentur, effecerat utì ipse in eo numero crearetur. Sed quæstio exercita asperè violenterque ex rumore, et lubidine plebis. Ut sæpè nobilitatem, sic eâ tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI. Ceterum mos partium popularium et senati factionum, ac deinde omnium malarum artium paucis antè annis Romæ ortus, otio et abundantiâ earum rerum, quæ prima mortales ducunt. Nam ante Carthagi-

nem deletam populus et senatus romanus placidè modestèque inter se rempublicam tractabant; neque gloriæ, neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus discessit; scilicet ea, quæ secundæ res amant, lascivia atque superbia incessere. Ita, quod in advorsis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius, acerbiusque fuit. Namque cœpere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vertere: sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partis abstracta sunt: respublica, quæ media fuerat, dilacerata. Ceterùm nobilitas factione magis pollebat: plebis vis soluta, atque dispersa in multitudine, minùs poterat: paucorum arbitrio belli domique agitabatur: penes eosdem ærarium, provinciæ, magistratus, gloriæ triumphique erant; populus militiâ atque inopiâ urguebatur; prædas bellicas imperatores cum paucis diripiebant. Interea parentes, aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentiâ avaritia, sine modestiâque, invadere, polluere et vastare omnia; nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa præcipitavit. Nam ubi primùm ex nobilitate reperti sunt, qui veram gloriam injustæ potentiæ anteponerent; moveri civitas, et permixtio civilis, quasi discessio terræ, oriri cœpit.

XLII. Nam postquam Tiberius et C. Gracchus, quorum majores punico atque aliis bellis multùm reipublicæ addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere cœpere; nobilitas noxia, atque eo perculsa, modò per socios ac nomen

latinum, interdum per equites romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat: et primò Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. Et sanè Gracchis, cupidine victoriæ, haud satis moderatus animùs fuit. Sed bono vinci satius est, quàm malo more injuriam vincere. Igitur eà victorià nobilitas ex lubidine suâ usa multos mortalis ferro aut fugâ extinxit; plusque in reliquum sibi timoris, quàm potentiæ, addidit. Quæ res plerumque magnas civitatis pessum dedit; dum alteri alteros vincere quovis modo, et victos acerbiùs ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim aut pro magnitudine parem disserere, tempus, quàm res, maturiùs deserat. Quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. Post Auli fœdus exercitûsque nostri fœdam fugam, Q. Metellus et M. Silanus consules designati provincias inter se paraverunt: Metelloque Numidia evenerat, acri viro, et quamquam advorso populi partium, famâ tamen æquabili et inviolatâ. Is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collegâ ratus, ab bellum quod gesturus erat animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites scribere, præsidia undique arcessere: arma, tela, equos, cetera instrumenta militiæ parare: ad hoc commeatum affatim: denique omnia quæ bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterùm ad ea patranda senati auctoritate, socii, nomenque latinum, reges ultro auxilia mittere;

postremò omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententiâ omnibus rebus paratis compositisquè, in Numidiam proficiscitur, magnâ spe civium, cùm propter bonas artis, tum maxumè quòd advorsum divitias animum invictum gerebat: et avaritiâ magistratuum antè id tempus in Numidiâ nostræ opes contusæ, hostiumque auctæ eránt.

XLIV. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur Sp. Albini pro consule, iners, imbellis, neque periculi neque laboris patiens, linguâ quàm manu promtior, prædator ex sociis, et ipse præda hostium, sine imperio et modestiâ habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quàm ex copiâ militum auxilii aut spei bonæ accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et æstivorum tempus comitiorum mora imminuerat, et exspectatione eventi civium animos intentos putabat, non prius bellum adtingere, quàm, majorum disciplinâ, milites laborare coegisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitûsque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provinciâ, quantùm temporis æstivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat; nisi quum odos, aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliæ deducebantur: utì cuique lubebat, ab signis aberat; lixæ permixti cum militibus die noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum prædas certantes agere; eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio, et aliis talibus: præterea, frumentum publicè datum vendere, panem in dies mercari: postremò, quæcumque dici aut fingi queunt ignaviæ

luxuriæque probra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia ampliùs.

XLV. Sed in eâ difficultate Metellum non minùs, quàm in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior: tantâ temperantiâ inter ambitionem sævitiamque moderatum! Namque edicto primùm adjumenta ignaviæ sustulisse, « ne quisquam « in castris panem, aut quem alium coctum cibum « venderet; ne lixæ exercitum sequerentur; ne miles « gregarius in castris, neve in agmine, servum aut « jumentum haberet ». Ceteris arte modum statuisse. Præterea transvorsis itineribus quotidie castra movere; juxtà ac si hostes adessent, vallo atque fossâ munire; vigilias crebras ponere, et ipse cum legatis circumire; item in agmine in primis modò, modò in postremis, sæpè in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, utì cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis, magis quàm vindicando, exercitum brevi confirmavit.

XLVI. Interea Jugurtha, ubi, quæ Metellus agebat, ex nunciis accepit; simul de innocentiâ ejus certior Romæ factus, diffidere suis rebus, ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo romano. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. Itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur; ac paullatim tentando, postquam opportunos cognovit, multa pollicendo persuadet, « utì Jugurtham maxu-

« me vivum, sin id parum procedat, necatum sibi « traderent » : ceterùm palam, quæ ex voluntate forent, regi nunciari jubet. Deinde ipse paucis diebus, intento atque infesto exercitu, in Numidiam procedit : ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant : ex oppidis et mapalibus præfecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremò, omnia quæ imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minùs, sed pariter, ac si hostes adessent, munito agmine incedere, latè explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, et insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delectâ manu, apud primos erat; in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat : in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et præfectis cohortium dispertiverat, utì cum his permixti velites, quàcumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurthâ tantus dolus, tantaque peritia locorum et militiæ erat, utì, absens, an præsens, pacem, an bellum gerens, perniciosior esset, in incerto haberetur.

XLVII. Erat haud longè ab eo itinere, quò Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vacca, forum rerum venalium totius regni maxumè celebratum; ubi et incolere, et mercari consueverant italici generis multi mortales. Huc consul, simul tentandi gratiâ, si paterent opportunitates loci, præsidium imposuit; præterea imperavit frumentum, et alia, quæ bello usui forent : ratus id, quod res monebat, frequentiam negotiatorum et commeatum ju-

vaturum exercitum, etiam paratis rebus munimento fore. Inter hæc negotia, Jugurtha impensiùs modò legatos supplices mittere, pacem orare: præter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere. Quos item, utì priores, consul illectos ad proditionem domum dimittebat: regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum exspectare.

XLVIII. Jugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvortit; quippe cui verbis pax nunciabatur, ceterùm re bellum asperrumum erat; urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati: coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriæ adductus ex opportunitate loci, quas maxumas copias potest, omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in eà parte Numidiæ, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons fermè millia passuum xx tractu pari, vastus ab naturà et humano cultu: sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertinens, vestitus oleastro ac myrtetis, aliisque generibus arborum, quæ humi arido atque arenoso gignuntur. Media autem planities deserta penurià aquæ, præter flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem, transvorso itinere, porrectum docuimus, Jugurtha, extenuatâ suorum acie, consedit: elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem præfecit, eumque edocet,

quæ ageret; ipse propior montem cum omni equitatu pedites dilectos collocat : dein singulas turmas atque manipulos circumiens monet atque obtestatur, « utì memores pristinæ virtutis et victoriæ seque re-« gnumque suum ab Romanorum avaritiâ defendant : « cum his certamen fore, quos antea victos sub ju-« gum miserint : ducem illis, non animum muta-« tum : quæ ab imperatore decuerint, omnia suis « provisa ; locùm superiorem, utì prudentes cum « imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes « cum bello melioribus manum consererent. Pro-« inde parati intentique essent, signo dato, Roma-« nos invadere : illum diem aut omnis labores et « victorias confirmaturum, aut maxumarum ærum-« narum initium fore ». Ad hoc viritim, utì quemque, ob militare facinus, pecuniâ aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui, et eùm ipsum aliis ostentare : postremò, pro cujusque ingenio, pollicendo, minitando, obtestando, alium alio modo excitare : quum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu conspicitur. Primò dubius, quidnam insolita facies ostenderet, (nam inter virgulta equi Numidæque consederant, neque planè occultati humilitate arborum, et tamen incerti quidnam esset, cùm naturâ loci, tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati), dein, brevi cognitis insidiis, paullisper agmen constitit. Ibi commutatis ordinibus, in dextero latere, quod proxumum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit : inter manipulos funditores et sagittarios dispertit : equitatum omnem in cornibus locat : ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti

instruxerat, transvorsis principiis, in planum deducit.

L. Sed ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvortit, veritus ex anni tempore et inopiâ aquæ, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum præmisit ad flumen, uti locum castris antecaperet: existumans, hostis crebro impetu et transvorsis prœliis iter suum remoraturos, et quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum tentaturos. Dein ipse pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paullatim procedere: Marium post principia habere: ipse cum sinistræ alæ equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos prætergressum videt, præsidio quasi duûm millium peditum montem occupat, quà Metellus descenderat: ne fortè cedentibus advorsariis receptui ac pòst munimento foret. Dein, repentè signo dato, hostis invadit. Numidæ alii postremos cædere; pars a sinistrâ ac dexterâ tentare; infensi adesse atque instare: omnibus locis Romanorum ordines conturbare; quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto prœlio, ipsi modò eminus sauciabantur; neque contrà feriundi, aut manum conserendi, copia erat. Antea jam docti ab Jugurthâ equites, ubicumque Romanorum turba insequi cœperat, non confertim, neque in unum sese recipiebant, sed alius aliò quàm maxumè divorsi. Ita numero priores, si ab persequendo hostis deterrere nequiverant, disjectos ab tergo aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugæ collis quàm campi fuerant; e a

verò consueti Numidarum equi facilè inter virgulta evadere : nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

LI. Ceterum facies totius negotii varia, incerta, fœda atque miserabilis : dispersi a suis pars cedere, alii insequi; neque signa, neque ordines observare; ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare : arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti; nihil consilio neque imperio agi : fors omnia regere. Itaque multùm die processerat, quum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore et æstu languidis, Metellus, ubi videt Numidas minùs instare, paullatim milites in unum conducit, ordines restituit, et cohortes legionarias quatuor advorsum pedites hostium collocat. Eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. Simul orare, hortari milites, « ne deficerent, neu paterentur hos « tis fugientes vincere : neque illis castra esse, ne« que munimentum ullum, quò cedentes tenderent « in armis omnia sita ». Sed ne Jugurtha quidem interea quietus; circumire, hortari, renovare prœlium, et ipse cum dilectis tentare omnia; subvenire suis, hostibus dubiis instare; quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores summi viri certabant : ipsi pares, ceterùm opibus disparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus : Jugurthæ alia omnia, præter milites, opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri; et jam die vesper erat; advorso colle, sicuti præceptum fuerat, evadunt. Amisso loco, Numidæ

fusi fugatique; pauci interiere; plerosque velocitas, et regio hostibus ignara, tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium præfectum ab Jugurthâ suprà diximus, ubi eum Rutilius prætergressus est, paullatim suos in æquum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quò præmissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat: neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium consedisse jam, et animo vacuum accepit, simulque ex Jugurthæ prœlio clamorem augeri; veritus ne legatus, cognitâ re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quò hostium itineri obficeret, latiùs porrigit; eoque modo ad Rutilii castra procedit.

LIII. Romani ex improviso pulveris vim magnam animadvortunt; nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primò rati humum aridam vento agitari; pòst ubi æquabilem manere, et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognitâ re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propiùs ventum, utrimque magno clamore concurrunt. Numidæ tantummodo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam impeditos ramis arborum, atque ita disjectos circumveniri vident, fugam faciunt: ac plerique, abjectis armis, collis, aut noctis quæ jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quatuor capti; reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et prœlio fessi lætique erant; tamen, quòd Metellus ampliùs opinione mo-

rabatur, instructi intentique obviam procedunt; nam dolus Numidarum nihil languidi neque remissi patiebatur. Ac primò, obscurâ nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere: et penè imprudentiâ admissum facinus miserabile, ni utrimque præmissi equites rem exploravissent. Igitur, pro metu, repentè gaudium exortum; milites alius alium læti adpellant, acta edocent atque audiunt; sua quisque fortia facta ad cœlum ferre. Quippe res humanæ ita sese habent: in victoriâ vel ignavis gloriari licet; advorsæ res etiam bonos detrectant.

LIV. Metellus, in îsdem castris quatriduo moratus, saucios cum curâ reficit, meritos in prœliis more militiæ donat, universos in concione laudat, atque agit gratias: hortatur, « ad cetera, quæ levia « sunt, parem animum gerant: pro victoriâ satis « jam pugnatum, reliquos labores pro prædâ fore ». Tamen interim transfugas et alios opportunos, Jugurtha ubi gentium, aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum haberet, utì sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et naturâ munita receperat: ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis, quàm belli, cultorem. Id eâ gratiâ eveniebat, quòd præter regios equites nemo omnium Numidarum ex fugâ regem sequitur; quò cujusque animus fert, eò discedunt: neque id flagitium militiæ ducitur: ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem; bellum renovari, quod, nisi ex il-

lius lubidine, geri posset; præterea iniquum certamen sibi cum hostibus; minore detrimento illos vinci, quàm suos vincere: statuit non prœliis, neque acie, sed alio more bellum gerundum. Itaque in Numidiæ loca opulentissima pergit; agros vastat; multa castella et oppida temerè munita, aut sine præsidio, capit incenditque; puberes interficit, alia omnia militum præda esse. Eâ formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum, et alia quæ usui forent, adfatim præbita: ubicumque res postulabat, præsidium impositum. Quæ negotia multò magis, quàm prœlium malè pugnatum ab suis, regem terrebant. Quippe cui spes omnis in fugâ sita, sequi cogebatur; et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copiâ, quod optumum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in isdem locis opperiri jubet; ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repentè adgreditur. Eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur; nemo omnium intactus profugit. Et Numidæ, priusquam ex castris subveniretur, sicuti jussi erant, in proxumos collis discedunt.

LV. Interim Romæ gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus; ut seque et exercitum more majorum gereret; in advorso loco, victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Jugurtham magnificum ex Auli secordiâ, spem salutis in solitudine, aut fugâ, coegisset habere. Itaque senatus *ob ea feliciter acta dîs immortalibus supplicia decernere:* civitas trepida antea et sollicita de belli eventu, læta

agere : fama de Metello præclara esse. Igitur eò intentior ad victoriam niti ; omnibus modis festinare ; cavere tamen necubi hosti opportunus fieret : meminisse, post gloriam invidiam sequi. Ita quò clarior erat, eò magis animi anxius ; neque post insidias Jugurthæ effuso exercitu prædari. Ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu præsidium agitabant : exercitus partim ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis, quàm prædâ, ager vastabatur. Duobus locis, haud longè inter se, castra faciebant. Ubi vi opus erat, cuncti aderant : ceterùm, quò fuga atque formido latiùs crescerent, divorsi agebant. Eo tempore Jugurtha per collis sequi : tempus, aut locum pugnæ quærere : quà venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, corrumpere : modò se Metello, interdum Mario ostendere ; postremos in agmine tentare, ac statim in collis regredi ; rursus aliis, pòst aliis minitari ; neque prœlium facere, neque otium pati ; tantummodo hostem ab incepto retinere.

LVI. Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri ; urbem magnam, et in eâ parte, quâ sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit obpugnare : ratus id, quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique prœlium fore. At ille, quæ parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit ; oppidanos hortatur mœnia defendant, additis auxilio perfugis ; quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant, firmissumum. Præterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu

adfore. Ita compositis rebus, in loca quàm maxumè occulta discedit, ac pòst paullo cognoscit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum: quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eò cum dilectis equitibus noctu pergit, et jam egredientibus Romanis in portâ pugnam facit: simul magnâ voce Siccenses hortatur, « utì cohortis ab tergo circumveniant; fortunam præclari facinoris casum dare; « si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu ætatem acturos ». Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido properavisset, profectò cuncti, aut magna pars Siccensium, fidem mutavissent. Tantâ mobilitate sese Numidæ agunt! Sed milites Jugurthini paullisper ab rege sustentati, postquam majore vi hostes urguent, paucis amissis, profugi discedunt.

LVII. Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo situm, magis opere quàm naturâ munitum erat; nullius idoneæ rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta mœnia exercitu circumvenit. Legatis imperat, ubi quisque curaret: deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur. Neque ea res Numidas terret; infensi intentique sine tumultu manent; prœlium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande, aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modò subfodere, modò scalis adgredi; cupere prœlium in manibus facere. Contra ea oppidani in proxumos saxa volvere; sudes, pila, præterea picem sulphure et

tædâ mixtam, ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satis muniverat. Nam plerosque jacula tormentis aut manu emissa volnerabant: parique periculo, sed famâ impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improviso castra hostium cum magnâ manu invadit: remissis, qui in præsidio erant, et omnia magis quàm prœlium exspectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars volnerati, aut occisi. Ceterùm ex omni multitudine non ampliùs quadraginta, memores nominis romani, grege facto, locum cepere, paullo quàm alii editiorem; neque inde maxumâ vi depelli quiverunt: sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minùs frustrati: sin Numidæ propiùs accessissent, ibi verò virtutem ostendere et eos maxumâ vi cædere, fundere atque fugare. Interim Metellus quum acerrumè rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit: dein, converso equo, animadvortit, fugam ad se vorsum fieri: quæ res indicabat popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra properè mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque lacrumans « per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne « quam contumeliam remanere in exercitu victore, « neve hostis inultos abire sinat ». Ille brevi mandata efficit. At Jugurtha munimento castrorum impeditus, quum alii super vallum præcipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent,

multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur postero die, priùs quàm ad obpugnandum egrederetur, equitatum omnem in eâ parte, quâ regis adventus erat, pro castris agitare jubet: portas et proxuma loca tribunis dispertit: deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore die, murum adgreditur. Interim Jugurtha ex occulto repentè nostros invadit. Qui in proxumo locati fuerant, paullisper territi perturbantur: reliqui citò subveniunt. Neque diutiùs Numidæ resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent. Quibus illi freti, non, ut equestri prœlio solet, sequi, dein cedere; sed advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus suis, hostis penè victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magnâ vi certabatur. Ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eò acerrumè niti; neque alius in alio magis, quàm in sese spem habere: pariter oppidani agere. Obpugnare, aut parare omnibus locis: avidiùs alteri alteros sauciare, quàm semet tegere. Clamor permixtus hortatione, lætitiâ, gemitu: item strepitus armorum ad cœlum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui mœnia defensabant, ubi hostes paullulum modò pugnam remiserant, intenti prœlium equestre prospectabant. Eos, utì quæque Jugurthæ res erant, lætos modò, modò pavidos animadvorteres: ac sicuti audiri a suis, aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corpo-

ribus, et huc, illuc, quasi vitabundi, aut jacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est (nam is in eâ parte curabat) consultò lenius agere, ac diffidentiam rei simulare: pati Numidas sine tumultu regis prœlium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repentè magnâ vi murum adgreditur; et jam scalis egressi milites propè summa ceperant, quum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia præterea tela ingerunt. Nostri primò resistere; deinde, ubi unæ atque alteræ scalæ comminutæ, qui supersteterant, adflicti sunt; ceteri quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars confecti volneribus abeunt. Denique utrimque prœlium nox diremit.

LXI. Metellus, postquam videt frustrà inceptum, neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco pugnam facere, et jam æstatem exactam esse, ab Zamâ discedit: et in his urbibus, quæ ad se defecerant, satisque munitæ loco aut mœnibus erant, præsidia imponit. Ceterùm exercitum in provinciam (quæ proxuma est Numidiæ) hiemandi gratiâ collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti aut luxuriæ concedit: sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidiâ pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romæ cum Jugurthâ fuerat, et inde, vadibus datis, clam Massivæ de nece judicium fugerat, quòd ei, per maxumam amicitiam, maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur; ac primò efficit, utì ad se colloquendi gratiâ occultus veniat: dein fide datâ, « si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem, et sua omnia concederet »,

facilè Numidæ persuadet, cùm ingenio infido, tum metuenti; ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primùm opportunum, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit, monet atque lacrumans obtestatur, « uti aliquando sibi li« berisque et genti Numidarum, optumè merenti, « provideat: omnibus prœliis sese victos, agrum « vastatum, multos mortalis captos aut occisos, re« gni opes comminutas esse: satis sæpè jam et vir« tutem militum, et fortunam tentatam: caveret, « ne, illo cunctante, Numidæ sibi consulant ». His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati: « Jugur« tham imperata facturum, ac sine ullâ pactione sese « regnumque suum in illius fidem tradere ». Metellus properè cunctos senatorii ordinis ex hibernis arcessiri jubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthæ imperat, argenti pondo ducenta millia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantùm. Quæ postquam sine morâ facta sunt, jubet omnis perfugas vinctos adduci. Eorum magna pars, ut jussum erat, adducti: pauci, quum primùm deditio cœpit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis virisque et pecuniâ spoliatus, quum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus cœpit flectere animum suum, et ex malâ conscientiâ digna timere. Denique multis diebus per dubitationem consumtis, quum modò tædio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret; interdum secum ipse

reputaret, quàm gravis casus in servitium ex regno foret; multis magnisque præsidiis nequidquam perditis, de integro bellum sumit. Romæ senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

LXIII. Per idem tempus Uticæ fortè C. Mario per hostias dîs supplicante, « magna atque mirabilia « portendi » haruspex dixerat: « proinde, quæ ani- « mo agitabat, fretus dîs ageret; fortunam quàm « sæpissumè experiretur; cuncta prospera eventura ». At illum jam antea consulatûs ingens cupido exagitabat: ad quem capiundum, præter vetustatem familiæ, alia omnia abundè erant: industria, probitas, militiæ magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriæ avidus. Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primùm ætas militiæ patiens fuit, stipendiis faciundis, non Græcâ facundiâ, neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primùm tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facilè notus per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit: semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quàm gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam postea ambitione præceps datus est) petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat. Novus nemo tam clarus, neque tam egregiis factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur ubi Marius haruspicis dicta eòdem

intendere videt, quò cupido animi hortabatur; ab Metello petundi gratiâ missionem rogat: cui quamquam virtus, gloria, atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemtor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primùm commotus insolitâ re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, « ne tam prava inciperet, neu « super fortunam animum gereret; non omnia omnibus cupiunda esse; debere illi res suas satis placere; postremò caveret id petere a populo romano, quod illi jure negaretur». Postquam hæc atque talia dixit, neque animus Marii flectitur, respondit, « ubi primùm potuisset per negotia publica, « facturum sese quæ peteret ». Ac postea sæpiùs eadem postulanti fertur dixisse, « ne festinaret abire; « satis maturè illum cum filio suo consulatum peti« turum ». Is eo tempore contubèrnio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx. Quæ res Marium cùm pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. Ita cupidine atque irâ, pessumis consultoribus, grassari: neque facto ullo, neque dicto abstinere, quod modò ambitiosum foret: milites, quibus in hibernis præerat, laxiore imperio, quàm antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticæ erat, criminosè simul et magnificè de bello loqui: « dimidia « pars exercitûs sibi permitteretur, paucis diebus « Jugurtham in catenis habiturum; ab imperatore « consultò trahi, quòd homo inanis et regiæ super« biæ imperio nimis gauderet ». Quæ omnia illis eò firmiora videbantur, quòd diuturnitate belli res fa-

militaris corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat præterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissæ nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat; morbis confectus, et ob eam caussam mente paullum imminutâ. Cui Metellus petenti, more regum, utì sellam juxtà poneret; item postea, custodiæ caussâ, turmam equitum romanorum, utrumque negaverat: honorem, quòd eorum modò foret, quos populus romanus reges adpellavisset; præsidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites romani satellites Numidæ traderentur. Hunc Marius anxium adgreditur atque hortatur, utì contumeliarum imperatoris cum suo auxilio pœnas petat. Hominem ob morbos animo parum valido secundâ oratione extollit: « illum regem, ingentem « virum, Masinissæ nepotem esse: si Jugurtha cap- « tus, aut occisus, imperium Numidiæ sine morâ « habiturum: id adeo maturè posse evenire, si ipse « consul ad id bellum missus foret ». Itaque et illum, et equites romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque spes pacis impellit, utì Romam ad suos necessarios asperè in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissumâ suffragatione consulatus petebatur. Simul eâ tempestate plebes, nobilitate fusâ per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. Interim Jugurtha postquam, omissâ deditione, bellum incipit, cum magnâ curâ parare om-

nia, festinare, cogere exercitum: civitates, quæ ab se defecerant, formidine, aut ostentando præmia adfectare; communire suos locos; arma, tela, alia, quæ spe pacis amiserat, reficere, aut commercari; servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in præsidiis erant, pecuniâ tentare; prorsus nihil intactum, neque quietum pati; cuncta agitare. Igitur Vagenses, quò Metellus initio, Jugurthâ pacificante, præsidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant: nam volgus, utì plerumque solet, et maxumè Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum: dein, compositis inter se rebus, diem tertium constituunt, quòd is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quàm formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militaris, et ipsum præfectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium domos suas invitant: eos omnis, præter Turpilium, inter epulas obtruncant: postea milites palantis, inermos, quippe in tali die ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati; quìs acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novæ satis placebant.

LXVII. Romani milites, improviso metu, incerti ignarique, quid potissumum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant: præsidium hostium, portæ ante clausæ fugam prohibebant: ad hoc, mulieres puerique pro tectis ædificiorum saxa, et alia quæ locus præbebat, certatim mittere. Ita

neque caveri anceps malum, neque a fortissumis infirmissumo generi resisti posse: juxtà boni maliquc, strenui et imbelles inulti obtruncati. In eâ tantâ asperitate, sævissumis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus: id misericordiâne hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita famâ integrâ potior, improbus intestabilisque videtur.

LXVIII. Metellus, postquam de rebus Vagæ actis comperit, paullisper mœstus e conspectu abit: deinde, ubi ira et ægritudo permixta, cum maxumâ curâ ultum ire injurias festinat. Legionem, cum quâ hiemabat, et, quàm plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit: et posterâ die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine, et jam abnuentis omnia, docet, « oppidum Vagam « non ampliùs mille passuum abesse: decere illos « reliquum laborem æquo animo pati, dum pro ci- « vibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, « pœnas caperent ». Præterea prædam benignè ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo latè, pedites quàm artissumè ire, signa occultare jubet.

LXIX. Vagenses ubi animum advortêre, ad se vorsum exercitum pergere: primò, utì erat res, Metellum rati, portas clausere: deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, numidas equites vident; rursum Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repentè signo dato, alii volgum effusum oppido cæ-

dere; alii ad portas festinare; pars turris capere; ira atque prædæ spes ampliùs quàm lassitudo posse. Ita Vagenses biduum modò ex perfidiâ lætati: civitas magna et opulens pœnæ cuncta, aut prædæ fuit. Turpilius, quem præfectum oppidi unum ex omnibus profugisse suprà ostendimus, jussus a Metello caussam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus, verberatusque capite pœnas solvit. Nam is civis ex Latio erat.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens, novas res cupere; ad perniciem ejus dolum quærere; diu noctuque fatigare animum. Denique omnia tentando, socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis; qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare, et omnes res exsequi solitus erat, quæ Jugurthæ fesso, aut majoribus adstricto, superaverant: ex quo illi gloria opesque inventæ. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: cetera, utì res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non venit, metusque rem impediebat; Bomilcar simul cupidus incepta patrandi, et timore socii anxius, ne, omisso vetere consilio, novum quæreret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, « mollitiem secordiamque viri accusari, « testari deos, per quos juravisset; præmia Metelli « in pestem ne converteret; Jugurthæ exitium ad-

« esse; ceterùm suâne, an virtute Metelli periret, « id modò agitari: proinde reputaret cum animo « suo, præmia, an cruciatum mallet. »

LXXI. Sed quum hæ litteræ adlatæ, fortè Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat. Ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primò cura, deinde, utì ægrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque, et omnium consiliorum, nisi novissumi, particeps. Qui postquam adlatas litteras audivit, ex consuetudine ratus operâ aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introivit; dormiente illò epistolam, super caput in pulvino temerè positam, sumit ac perlegit. Dein properè, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, pòst paullo experrectus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, utì acta, cognovit, primò indicem persequi conatus; postquam id frustrà fuit, Jugurtham placandi gratiâ accedit, « quæ ipse paravisset, perfidiâ clientis sui præven- « ta »: lacrumans obtestatur per amicitiam, perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet. »

LXXII. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placidè respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram oppresserat, ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthæ dies, aut nox ulla quieta fuere; neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori satis credere; civis, hostis juxtà metuere; circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere; alio atque alio loco sæpè, contra decus regium, noctu requiescere: interdum somno excitus

arreptis armis tumultum facere. Ita formidine, quasi vecordià, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et invitum, et offensum sibi, parum idoneum ratus, domum dimittit. Et Romæ plebes, litteris, quæ de Metello ac Mario missæ erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quæ antea decori, invidiæ esse : at illi alteri generis humilitas favorem addiderat. Ceterùm in utroque magis studia partium, quàm bona, aut mala sua moderata. Præterea seditiosi magistratus volgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa, utì opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitæ erant, relictis operibus, frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita, perculsâ nobilitate, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur. Et postea populus a tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, *quem vellet cum Jugurthâ bellum gerere?* frequens Marium jussit. Senatus paullo antè Metello decreverat : ea res frustrà fuit.

LXXIV. Eodem tempore Jugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant; quum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem in tantâ perfidiâ veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque

agitabat; neque illi res, neque consilium, aut quisquam hominum satis placebat; itinera præfectosque in dies mutare; modò advorsum hostes, interdum in solitudines pergere; sæpè in fugâ, ac pòst paullo spem in armis habere; dubitare, virtuti popularium, an fide minùs crederet. Ita, quòcumque intenderat, res advorsæ erant. Sed inter eas moras repentè sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidæ ab Jugurthâ pro tempore parati instructique: dein prœlium incipitur. Quâ in parte rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum; ceteri omnes ejus milites primo concursu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti. Nam fermè Numidas in omnibus prœliis pedes magis, quàm arma tutata sunt.

LXXV. Ea fugâ Jugurtha impensiùs modò rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatûs in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiæ cultus erat. Quæ postquam Metello comperta, quamquam inter Thalam flumenque proxumum spatio millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat; tamen spe patrandi belli, si ejus oppidi potitus foret, omnis asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levari jubet, nisi frumento dierum decem; ceterùm utres modò, et alia aquæ idonea portari. Præterea conquirit ex agris, quàm plurimùm potest, domiti pecoris; eòque imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant,

quàm plurimùm quisque aquæ portarent; diem locumque ubi præsto fuerint prædicit. Ipse ex flumine, quàm proxumam oppido aquam suprà diximus, jumenta onerat. Eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci ventum, quò Numidis præceperat, et castra posita munitaque sunt; tanta repentè cœlo missa vis aquæ dicitur, ut ea modò exercitui satis superque foret. Præterea commeatus spe amplior: quia Numidæ, sicuti plerique in novâ deditione, officia intenderant. Ceterùm milites religione pluviâ magis usi; eaque res multùm animis eorum addidit. Nam rati sese dîs immortalibus curæ esse. Deinde postero die, contra opinionem Jugurthæ, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magnâ atque insolitâ re perculsi, nihilò segniùs bellum parare: idem nostri facere.

LXXVI. Sed rex nihil jam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industriâ vicerat, cum liberis et magnâ parte pecuniæ ex oppido noctu profugit: neque postea in ullo loco ampliùs unâ die, aut unâ nocte moratus, simulabat sese negotii gratiâ properare; ceterùm proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat. Nam talia consilia per otium, et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos prœlio intentos, simul oppidum et operibus et loco munitum videt, vallo fossâque mœnia circumvenit. Deinde locis ex copiâ maxumè idoneis vineas agere, aggerem jacere, et super aggerem impositis turribus opus et administros tutari. Contra hæc oppidani fes-

tinare, parare : prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo antè labore prœliisque fatigati, post dies quadraginta, quàm eò ventum erat, oppido modò potiti : præda omnis ab perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus feriri, resque suas adflictas vident, aurum atque argentum, et alia, quæ prima ducuntur, domum regiam comportant : ibi vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt; et quas victi ab hostibus pœnas metuerent, eas ipsi volentes pependere.

LXXVII. Sed pariter quum captâ Thalâ legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, « uti præsidium præfectumque eò mitteret ; Hamilcarem « quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere ; advorsum quem neque imperia magistratuum neque leges valerent : ni id festinaret, in « summo periculo suam salutem, illorum socios « fore ». Nam Leptitani jam inde a principio belli jugurthini ad Bestiam consulem, et postea Romam miserant, amicitiam societatemque rogatum. Deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere, et cuncta a Bestiâ, Albino Metelloque imperata navè fecerant. Itaque ab imperatore facilè, quæ petebant, adepti. Emissæ eò cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius præfectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum, quos accepimus profugos, ob discordias civilis, navibus in eos locos venisse : ceterùm situm inter duas syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus propè in extremâ Africâ, impares magnitudine, pari naturâ : quorum proxuma terræ præalta sunt; cete-

ra, utì fors tulit, alta; alia in tempestate vadosa. Nam ubi mare magnum esse, et sævire ventis cœpit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Ejus civitatis lingua modò conversa connubio Numidarum; leges, cultusque, pleraque sidonica. Quæ eò faciliùs retinebant, quòd procul ab imperio regis ætatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare. Eam rem locus admonuit. Quâ tempestate Carthaginienses pleræque Africæ imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, unâ specie: neque flumen, neque mons erat, qui finis eorum discerneret; quæ res eos in magno diuturno bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes fusæ fugatæque, et alteri alteros aliquantùm adtriverant; veriti ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per inducias sponsionem faciunt, « uti certo die legati domo proficiscerentur; quo in « loco inter se obvij fuissent, is communis utrius« que populi finis haberetur ». Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philænis erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardiùs iere. Id secordiâne an casu acciderit, parum cognovi. Ceterùm solet in illis locis tempestas haud secùs atque in mari retinere. Nam ubi per loca æqualia et nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitavit, ea magnâ vi agitata, ora oculosque implere solet; ita pro-

spectu impedito, morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se vident, et ob rem corruptam domi pœnas metuunt, criminari Carthaginienses ante tempus domo digressos, conturbare rem; denique omnia malle, quàm victi abire. Sed quum Pœni aliam conditionem, tantummodo æquam, peterent, Græci optionem Carthaginiensium faciunt, « vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi « obruerentur; vel eâdem conditione sese, quem in « locum vellent, processuros ». Philæni, conditione probatâ, seque vitamque reipublicæ condonavere. Ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philænis fratribus aras consecravere; aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. Jugurtha postquam, amissâ Thalâ, nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gætulos, genus hominum ferum incultumque, et eo tempore ignarum nominis romani. Eorum multitudinem in unum cogit: ac paullatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Præterea regis Bocchi proxumos magnis muneribus, et majoribus promissis ad studium sui perducit. Quîs adjutoribus regem adgressus, impellit, utì advorsum Romanos bellum suscipiat. Id eâ gratiâ facilius proniusque fuit, quòd Bocchus initio hujusce belli legatos Romam miserat, fœdus et amicitiam petitum. Quam rem opportunissimam incepto bello pauci impediverant, cæci avaritiâ, quîs omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Etiam antea Jugurthæ filia Bocchi nupserat. Verùm ea necessitudo apud Numidas Maurosque

levis ducitur: quòd singuli, pro opibus quisque, quàm plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; sed reges eò ampliùs. Ita animus multitudine distrahitur; nulla pro sociâ obtinet: pariter omnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. Ibi, fide datâ et acceptâ, Jugurtha Bocchi animum oratione accendit: « Romanos injustos, profundâ avaritiâ, communis omnium hostis « esse: eamdem illos caussam belli cùm Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem « imperitandi; quìs omnia regna adversâ sint; tùm « sese, paullo ante Carthaginienses, item regem « Persen, pòst, utì quisque opulentissumus videa- « tur, ita Romanis hostem fore ». His atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt: quòd ibi Metellus prædam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Jugurtha ratus, aut, captâ urbe, operæ pretium fore; aut, si Romanus auxilio suis venisset, prœlió sese certaturos. Nam callidus id modò festinabat, Bocchi pacem imminuere, ne, moras agitando, aliud quàm bellum mallet.

LXXXII. Imperator, postquam de regum societate cognovit, non temerè, neque, utì sæpè jam victo Jugurthâ consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterùm haud procul ab Cirtâ, castris munitis, reges opperitur; meliùs ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Româ per litteras certior fit, provinciam Numidiam Mario datam. Nam consulem factum jam antea acceperat. Quîs rebus supra bonum atque honestum perculsus, neque la-

crumas tenere, neque moderari linguam; vir egregius in aliis artibus, nimis molliter ægritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant; alii bonum ingenium contumeliâ accensum esse; multi, quod jam parta victoria ex manibus eriperetur. Nobis satis cognitum, illum magis honore Marii, quàm injuriâ suâ excruciatum, neque tam anxiè laturum fuisse, si ademta provincia alii, quàm Mario, traderetur.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, et quia stultitiæ videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatum, « ne « sine caussâ hostis populo romano fieret; habere « eum magnam copiam societatis amicitiæque con« jungendæ, quæ potior bello esset; quamquam « opibus confideret, non debere incerta pro certis « mutare; omne bellum sumi facilè, ceterùm æger« rumè desinere; non in ejusdem potestate initium « ejus et finem esse; incipere cuivis etiam ignavo « licere, deponi quum victores velint. Proinde sibi « regnoque consuleret; neu florentis res suas cum « Jugurthæ perditis misceret ». Ad ea rex satis placidè verba facit: « sese pacem cupere, sed Jugurthæ « fortunarum misereri, si eadem illi copia fieret, « omnia conventura ». Rursus imperator contra postulata Bocchi nuncios mittit. Ille probare, partim abnuere. Eo modo sæpè ab utroque missis remissisque nunciis tempus procedere, et, ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut suprà diximus, cupientissumâ plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus jussit, antea jam infestus nobilitati tum verò multus atque ferox instare; singulos mo-

modò universos lædere; dictitare, « sese consu-
atum ex victis illis spolia cepisse »; alia præterea
agnifica pro se, et illis dolentia. Interim, quæ bel-
o opus erant, prima habere; postulare legionibus
supplementum; auxilia a populis et regibus sociis-
que arcessere; præterea ex Latio fortissumum quem-
que, plerosque militiæ, paucos famâ cognitos acci-
re, et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis
secum proficisci. Neque illi senatus, quamquam ad-
vorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat; ce-
terùm supplementum etiam lætus decreverat: quia
neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut
belli usum, aut studia volgi, amissurus. Sed ea res
frustrà sperata: tanta lubido cum Mario eundi ple-
rosque invaserat! Sese quisque prædâ locupletem,
victorem domum rediturum, alia hujuscemodi ani-
mis trahebant. Et eos non paullum orati[illegible]
rius arrexerat: nam postquam, om[illegible]
[illegible] retis, milites [illegible]
[illegible] t nobilitatem [illegible]

« cere ; cogere ad militiam, quos nolis offendere ; « domi forisque omnia curare ; et ea agere inter in- « vidos, occursantis, factiosos, opinione, Quirites, « asperius est. Ad hoc, alii si deliquere, vetus nobi- « litas, majorum facta fortia, cognatorum et adfi- « nium opes, multæ clientelæ, omnia hæc præsidio « adsunt ; mihi spes omnes in memet sitæ, quas ne- « cesse est et virtute et innocentiâ tutari : nam alia « infirma sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium « ora in me conversa esse ; æquos bonosque favere, « quippe benefacta mea reipublicæ procedunt ; nobi- « litatem locum invadendi quærere. Quò mihi acriùs « adnitendum est, ut neque vos capiamini, et illi « frustrà sint. Ita ad hoc ætatis à pueritiâ fui, ut « omnis labores, pericula consueta habeam. Quæ « ante vestra beneficia gratuitò faciebam, ea utì, « acceptâ mercede, deseram, non est consilium, « Quirites. Illis difficile est in potestatibus tempe- « rare, qui per ambitionem sese probos simulavere : « mihi, qui omnem ætatem in optumis artibus egi, « benefacere jam ex consuetudine in naturam vertit. « Bellum me gerere cum Jugurthâ jussistis ; quam « rem nobilitas ægerrumè tulit. Quæso, reputate « cum animis vestris, num id mutare melius sit, si « quem ex illo globo nobilitatis ad hoc, aut aliud « tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiæ « ac multarum imaginum, et nullius stipendii : sci- « licet ut in tantâ re, ignarus omnium, trepidet, « festinet, sumat aliquem ex populo monitorem « officii. Ita plerumque evenit, ut quem vos impe- « rare jussistis, is imperatorem alium quærat. Ac « ego scio, Quirites, qui postquam consules facti

« sunt, acta majorum et Græcorum militaria præ-
« cepta legere cœperint; homines præposteri. Nam
« gerere, quàm fieri, tempore posterius, re atque
« usu prius est. Comparate nunc, Quirites, cum
« illorum superbiâ me hominem novum. Quæ illi
« audire et legere solent eorum, partim vidi, alia
« egomet gessi: quæ illi litteris, ego militando didi-
« ci. Nunc vos existumate, facta an dicta pluris sint.
« Contemnunt novitatem meam, ego illorum igna-
« viam; mihi fortuna, illis probra objectantur.
« Quamquam ego naturam unam et communem om-
« nium existumo, sed fortissumum quemque gene-
« rosissumum. Ac si jam ex patribus Albini, aut
« Bestiæ quæri posset, mene, an illos ex se gigni
« maluerint; quid responsuros creditis, nisi, sese
« liberos quàm optumos voluisse? Quòd si jure me
« despiciunt, faciunt idem majoribus suis, quibus,
« utì mihi, ex virtute nobilitas cœpit. Invident ho-
« nori meo; ergo invideant et labori, innocentiæ,
« periculis etiam meis, quoniam per hæc illum cepi.
« Verùm homines corrupti superbiâ ita ætatem
« agunt, quasi vestros honores contemnant; ita hos
« petunt, quasi honestè vixerint. Ne illi falsi sunt,
« qui divorsissimas res pariter exspectant, ignaviæ
« voluptatem, et præmia virtutis. Atque etiam quum
« apud vos, aut in senatu verba faciunt, pleràque
« oratione majores suos extollunt; eorum fortia fac-
« ta memorando clariores sese putant: quod contrà.
« Nam quantùm vita illorum præclarior, tantò ho-
« rum secordia flagitiosior. Et profectò ita se res
« habet: majorum gloria posteris lumen est, neque
« bona neque mala in occulto patitur. Hujusce rei

« ego inopiam patior, Quirites; verùm id, quod « multò præclarius est, meamet facta dicere licet. « Nunc videte, quàm iniqui sint. Quod ex alienâ « virtute sibi adrogant, id mihi ex meâ non conce- « dunt; scilicet, quia imagines non habeo, et quia « mihi nova nobilitas est, quam certè peperisse me- « lius est, quàm acceptam corrupisse. Equidem ego « non ignoro, si jam respondere velint, abundè illis « facundam et compositam orationem fore. Sed in « maxumo vestro beneficio, quum omnibus locis « me vosque maledictis lacerent, non placuit reti- « cere; ne quis modestiam in conscientiam duceret. « Nam me quidem, ex animi sententiâ, nulla oratio « lædere potest. Quippe vera necesse est bene præ- « dicet; falsam vita moresque mei superant. Sed « quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi sum- « mum honorem et maxumum negotium imposuis- « tis: etiam atque etiam reputate, num id pœni- « tundum sit. Non possum fidei caussâ imagines, « neque triumphos, aut consulatus majorum meo- « rum ostentare; at, si res postulet, hastas, vexil- « lum, phaleras, alia militaria dona; præterea cica- « trices adverso corpore. Hæ sunt meæ imagines; « hæc nobilitas, non hæreditate relicta, ut illa illis, « sed quæ ego plurimis laboribus et periculis quæ- « sivi. Non sunt composita verba mea; parum id « facio; ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio « opus est, utì turpia facta oratione tegant. Neque « litteras græcas didici; parum placebat eas discere, « quippe quæ ad virtutem doctoribus nihil profue- « runt. At illa multo optuma reipublicæ doctus sum; « hostem ferire, præsidia agitare; nihil metuere,

« nisi turpem famam ; hiemem et æstatem juxtà pa-
« ti ; humi requiescere ; eodem tempore inopiam et
« laborem tolerare. His ego præceptis milites horta-
« bor ; neque illos arctè colam, me opulenter ; neque
« gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc est
« utile, hoc civile imperium. Namque quum tutè
« per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere,
« id est, dominum, non imperatorem esse. Hæcatque
« talia majores vestri faciundo seque remque publi-
« cam celebravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissi-
« milis moribus, nos illorum æmulos comtemnit ;
« et omnis honores non ex merito, sed quasi debi-
« tos, a vobis repetit. Ceterùm homines superbis-
« sumi procul errant. Majores eorum omnia, quæ
« licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memo-
« riam sui præclaram : virtutem non reliquere ; ne-
« que poterant : ea sola neque datur dono, neque
« accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt ;
« quia parum scitè convivium exorno, neque his-
« trionem ullum, neque pluris pretii coquum, quàm
« villicum, habeo. Quæ mihi lubet confiteri. Nam
« ex parente meo, et ex sanctis viris ita accepi,
« munditias mulieribus, viris laborem convenire ;
« omnibusque bonis oportere plus gloriæ, quàm di-
« vitiarum ; arma, non supellectilem decori esse.
« Quin ergo quod juvat, quod carum æstumant, id
« semper faciant ; ament ; potent ; ubi adolescen-
« tiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis,
« dediti ventri et turpissumæ parti corporis ; sudo-
« rem, pulverem, et alia talia relinquant nobis ;
« quibus illa epulis jucundiora sunt. Verùm non est
« ita. Nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravere

« turpissumi viri, bonorum præmia ereptum eunt. « Ita injustissumè luxuria et ignavia, pessumæ artes, « illis, qui coluere eas, nihil obficiunt; reipublicæ « innoxiæ cladi sunt. Nunc quoniam illis, quantùm « mores mei, non illorum flagitia, poscebant, res- « pondi; pauca de republicâ loquar. Primùm om- « nium de Numidiâ bonum habetote animum, Qui- « rites. Nam quæ ad hoc tempus Jugurtham tutata « sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, « superbiam. Deinde exercitus ibi est locorum sciens; « sed mehercùlè magis strenuus, quàm felix. Nam « magna pars avaritiâ aut temeritate ducum adtrita « est. Quamobrem vos, quibus militaris ætas, ad- « nitimini mecum et capessite rempublicam: neque « quemquam ex calamitate aliorum, aut imperato- « rum superbiâ, metus ceperit. Egomet in agmine, « in prœlio consultor idem, et socius periculi vo- « biscum adero; meque vosque in omnibus rebus « juxtà geram. Et profectò, dîs juvantibus, omnia « matura sunt, victoria, præda, laus; quæ si dubia « aut procul essent, tamen omnis bonos reipublicæ « subvenire decebat. Etenim ignaviâ nemo immorta- « lis factus: neque quisquam parens liberis, utì æter- « ni forent, optavit; magis, utì boni honestique vi- « tam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis « virtutem verba adderent; nam strenuis abundè « dictum puto. »

LXXXVI. Hujuscemodi oratione habitâ, Marius postquam plebis animos arrectos videt, properè commeatu, stipendio, armis, aliis utilibus navis onerat; cum his A. Manlium legatum proficisci jubet. Ipse interea milites scribere non more majorum.

neque ex classibus, sed utì cujusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopiâ bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant; quòd ab eo genere celebratus auctusque erat; et homini potentiam quærenti egentissumus quisque opportunissumus: cui neque sua curæ, quippe quæ nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum majore aliquanto numero, quàm decretum erat, in Africam profectus, diebus paucis Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato. Nam Metellus conspectum Marii fugerat, ne videret ea, quæ audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et prædâ onustum proficiscitur. Omnia ibi capta militibus donat. Dein castella et oppida naturâ et viris parum munita adgreditur; prœlia multa, ceterùm alia levia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnæ adesse; videre fugientis capi, occidi; fortissumum quemque tutissumum; armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi; gloriam atque divitias quæri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium æqualis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Jugurthæ placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi posse; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxiùs licentiùsque futuros.

LXXXVIII. Metellus interea Romam profectus, contra spem suam, lætissumis animis excipitur; plebi patribusque, postquam invidia decesserat, juxtà carus. Sed Marius impigrè prudenterque suorum et hostium res pariter adtendere; cognoscere quid boni

utrisque, aut contrà esset; explorare itinera regum; consilia et insidias antevenire; nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati. Itaque et Gætulos, et Jugurtham, ex sociis nostris prædam agentes, sæpè adgressus itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirtâ armis exuerat. Quæ postquam gloriosa modò, neque belli patrandi cognovit, statuit urbis, quæ viris aut loco pro hostibus, et advorsùm se, opportunissumæ erant, singulas circumvenire; ita Jugurtham aut præsidiis nudatum, si ea pateretur, aut prælio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum sæpè miserat, « velle populi romani « amicitiam, ne quid ab se hostile timeret ». Id simulaveritne, quò improvisus graviùs accideret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum.

LXXXIX. Sed consul, utì statuerat, oppida castellaque munita adire; partim vi, alia metu, aut præmia ostentando, avortere ab hostibus. Ac primò mediocria gerebat, existumans Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed ubi procul abesse, et aliis negotiis intentum accepit, majora et aspera adgredi tempus visum. Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa, cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelissumi habebantur; muniti advorsum hostis non mœnibus modò, et armis atque viris, multò magis locorum asperitate. Nam, præter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquæ, infesta serpentibus, quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopià cibi acrior. Ad hoc natura serpen-

tium ipsa perniciosa, siti magis, quàm aliâ re, accenditur. Ejus potiundi Marium maxuma cupido invaserat, cùm propter usum belli, tum quia res aspera videbatur; et Metellus oppidum Thalam magnâ gloriâ ceperat, haud dissimiliter situm munitumque, nisi quòd apud Thalam haud longè a mœnibus aliquot fontes erant; Capsenses unâ modò, atque eâ intra oppidum, jugi aquâ, ceterâ pluviâ utebantur. Id ibique, et in omni Africâ, qui procul a mari incultiùs agebant, eò faciliùs tolerabatur, quia Numidæ plerumque lacte et ferinâ carne vescebantur, neque salem, neque alia irritamenta gulæ quærebant: cibus illis advorsum famem atque sitim, non lubidini, neque luxuriæ erat.

XC. Igitur consul, omnibus exploratis, credo, dîs fretus; nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat: quippe etiam frumenti inopiâ tentabatur, quòd Numidæ pabulo pecoris magis, quàm arvo student, et quodcumque natum fuerat, jussu regis in loca munita contulerant; ager autem aridus et frugum vacuus eâ tempestate; nam æstatis extremum erat: tamen pro rei copiâ, satis providenter exornat; pecus omne, quod superioribus diebus prædæ fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit; A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet, se prædabundum post paucos dies eòdem venturum. Sic incepto suo occulto pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas, æqualiter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent curabat: simul et ino-

piam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare; quæ mox usui forent. Denique sexto die, quum ad flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, utì simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse jubet; omnibus sarcinis abjectis, aquâ modò seque et jumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, consedit: idem proxumâ facit: dein tertiâ, multò ante lucis adventum, pervenit in locum tumulosum, ab Capsâ non ampliùs duûm millium intervallo; ibique, quàm occultissumè potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies cœpit, et Numidæ, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi; repentè omnem equitatum, et cum his velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere jubet: deinde ipse intentus properè sequi, neque milites prædari sinere. Quæ postquam oppidani cognovere, res trepidæ, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra mœnia in hostium potestate, coegere, utì deditionem facerent. Ceterùm oppidum incensum; Numidæ puberes interfecti; alii omnes venum dati; præda militibus divisa. Id facinus contra jus belli, non avaritiâ, neque scelere consulis admissum; sed quia locus Jugurthæ opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum, neque beneficio neque metu coercitum.

XCII. Postquam tantam rem Marius, sine ullo suorum incommodo, patravit, magnus et clarus antea, major et clarior haberi cœpit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur; milites modesto

imperio habiti, simul et locupletes, ad cœlum ferre; Numidæ magis quàm mortalem timere; postremò omnes socii atque hostes credere illi aut mentem divinam, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura deserta, propter Capsensium miserias, igni corrumpit; luctu atque cæde omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem adgreditur, non eâdem asperitate, quâ Capsensium, ceterùm haud secùs difficilem. Namque haud longè a flumine Muluchâ, quod Jugurthæ Bocchique regnum disjungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto; nam omnis naturâ, velut opere atque consulto, præceps. Quem locum Marius, quòd ibi regis thesauri erant, summâ vi capere intendit. Sed ea res forte, quàm consilio, meliùs gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti et fons aquæ; aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus importunus; iter castellanorum angustum admodum, utrimque præcisum. Vineæ cum ingenti periculo frustrà agebantur. Nam quum eæ paullum processerant, igni, aut lapidibus corrumpebantur; milites neque pro opere consistere, propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare; optumus quisque cadere, aut sauciari; ceteris metus augeri.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus consumtis, anxius trahere cum animo, omitteretne inceptum, quoniam frustrà erat; an fortunam op-

periretur, quà sæpè prosperè usus. Quæ quum multos dies, noctes, æstuans agitaret, fortè quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum prœliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cochleas, quarum quum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi, paullatim propè ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit, more humani ingenii, cupido ignara visundi invadet. Et fortè in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paullulum modò prona, dein flexa atque aucta in altitudinem, quò cuncta gignentium natura fert; cujus ramis modò, modò eminentibus saxis nisus Ligus, castelli planitiem perscribit; quòd cuncti Numidæ intenti prœliantibus aderant. Exploratis omnibus, quæ mox usui fore ducebat, eàdem regreditur, non temerè, uti ascenderat, sed tentans omnia et circumspiciens. Itaque Marium properè adit; acta edocet, hortatur, ab eà parte, quà ipse descenderat, castellum tentet; pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissa cognitum, ex præsentibus misit; quorum, uti cujusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Consulis animus tamen paullum arrectus. Itaque ex copià tubicinum et cornicinum, numero quinque quàm velocissumo delegit, et cum his, præsidio qui forent, quatuor centuriones: omnis Liguri parere jubet, et ei negoti proxumum diem constituit.

XCIV. Sed ubi ex præcepto tempus visum, paratis compositisque omnibus ad locum pergit. Ceterùm illi, qui centuriis præerant, prædocti ab duce,

arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, utì prospectus nisusque per saxa faciliùs foret; super terga gladii et scuta; verùm ea numidica ex coriis, ponderis gratiâ simul, et offensa quò leviùs streperent. Igitur prægrediens Ligus saxa, et si quæ vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus adlevati faciliùs ascenderent. Interdum timidos insolentiâ itineris levare manu: ubi paullo asperior adscensus, singulos præ se inermos mittere; deinde ipse cum illorum armis sequi: quæ dubia nisu videbantur potissumus tentare, ac sæpiùs eâdem adscendens descendensque, deim statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diù multùmque fatigati, tandem in castellum perveniunt, desertum ab eâ parte; quòd omnes, sicuti aliis diebus, advorsum hostis aderant. Marius, ubi ex nunciis, quæ Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos prœlio Numidas habuerat, tùm verò cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine actâ succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidæ sæpè antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli mœnibus sese tutabantur; sed pro muro dies noctesque agitare; maledicere Romanis, ac Mario vecordiam objectare; militibus nostris Jugurthæ servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim omnibus Romanis hostibusque prœlio intentis, magnâ utrimque vi pro gloriâ atque imperio his, illis pro salute certantibus, repentè a tergo signa canere; ac primò mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere; deinde, utì quisque muro proxumus erat, postremò cuncti armati inermesque. Quod ubi ac-

cidit, eò acriùs Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo sanciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriæ certantes murum petere, neque quemquam omnium præda morari. Sic fortè correcta Marii temeritas gloriam ex culpâ invenit.

XCV. Ceterum, dum ea res geritur, L. Sulla, quæstor, cum magno equitatu in castra venit; quos utì ex Latio et a sociis cogeret, Romæ relictus erat. Sed, quoniam tanti viri res admonuit, idoneum visum est, de naturâ cultuque ejus paucis dicere. Neque enim alio loco de Sullæ rebus dicturi sumus: et L. Sisenna optumè et diligentissumè omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciæ, familiâ prope jam exstinctâ majorum ignaviâ, litteris græcis atque latinis juxtà atque doctissumè eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriæ cupidior; otio luxurioso; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestiùs consuli: facundus, callidus, et amicitiâ facilis; ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis; multarum rerum, ac maxumè pecuniæ largitor: atque felicissumo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit; multique dubitavere, fortior, an felicior esset. Nam postea quæ fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat disserere.

XCVI. Igitur Sulla, ut suprà dictum, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, sollertissumus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benignè adpellare; multis rogantibus, aliis pe

ipse dare beneficia, invitus accipere ; sed ea properantiùs, quàm æs mutuum reddere : ipse ab nullo repetere ; magis id laborare, ut illi quàm plurimi deberent ; joca atque seria cum humillumis agere ; in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse ; neque interim, quod prava ambitio solet, consulis, aut cujusquam boni famam lædere ; tantummodo neque consilio, neque manu priorem alium pati ; plerosque antevenire. Quîs rebus et artibus brevi Mario militibusque carissumus factus.

XCVII. At Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis simul, et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, « quàm primùm in Numidiam copias adduceret; prœlii faciundi tempus adesse ». Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere : rursus, utì antea, proxumos donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiæ partem tertiam, si aut Romani Africâ expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo præmio illectus Bocchus, cum magnâ multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decimâ parte die reliqua invadunt : rati noctem, quæ jam aderat, victis sibi munimento fore; et, si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant : contrà Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant, et priùs quàm exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antè quàm signum aut imperium ullum accipere quivit, equites mauri atque gætuli, non acie, neque ul-

lo more prœlii, sed catervatim, utì quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt. Qui omnes trepidi improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientis alios ab hostibus defensabant; pars equos ascendere, obviam ire hostibus; pugna latrocinio magis, quàm prœlio similis fieri; sine signis, sine ordinibus equites, pedites permixti; cædere alios, alios obtruncare, multos, contra advorsos acerrumè pugnantis, ab tergo circumvenire: neque virtus, neque arma satis tegere; quòd hostes numero plures et undique circumfusi. Denique Romani veteres, novique, et ob ea scientes belli, si quos locus, aut casus conjunxerat, orbes facere: atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio territus Marius, aut magis, quàm anteà, demisso animo fuit; sed cum turmâ suâ, quam ex fortissumis magis, quàm familiarissumis, paraverat, vagari passim; ac modò laborantibus suis succurrere; modò hostis, ubi confertissumi obstiterant, invadere: manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. Jamque dies consumtus erat, quum tamen barbari nihil remittere; atque, utì reges præceperant, noctem pro se rati, acriùs instare. Tum Marius ex copiâ rerum consilium trahit, atque, utì suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat. Quorum in uno, castris parum amplo, fons aquæ magnus erat; alter usui opportunus, quia magnâ parte editus et præceps pauca munimento quærebat. Ceterùm apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare jubet.

Ipse paullatim dispersos milites, neque minùs hostibus conturbatis, in unum contrahit; dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, prœlio deterrentur. Neque tamen suos longiùs abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi consedere. Dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more lætari, exsultare, strepere vocibus: ipsi duces feroces, quia non fugerent, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant.

XCIX. Plurimum verò Marius imperitiâ hostium confirmatus, quàm maxumum silentium haberi jubet; ne signa quidem, utì per vigilias solebant, canere; deinde, ubi lux adventabat, defessis jam hostibus et paullo antè somno captis, de improviso vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnis signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gætuli ignoto et horribili sonitu repentè exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam poterant. Ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat. Denique omnes fusi fugatique. Arma et signa militaria pleraque capta; pluresque eo prœlio, quàm omnibus superioribus interemti. Nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. Dein Marius, utì cœperat, in hiberna proficiscitur; quæ, propter commeatum, in oppidis maritumis agere decreverat. Neque tamen secors victoriâ aut insolens factus; sed pariter ac in conspectu

hostium, quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistrâ A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, præterea cohortes Ligurum curabat; primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugæ, minumè cari, et regionum scientissumi, hostium iter explorabant: simul consul, quasi nullo imposito, omnia providere; apud omnis adesse; laudare, increpare merentis. Ipse armatus intentusque, item milites cogebat, neque secùs, atque iter facere, castra munire, excubitum in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere. Præterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circumire, non diffidentiâ futuri, quæ imperavisset, quàm uti militibus exæquatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sanè Marius illo et aliis temporibus belli pudore magis, quàm malo, exercitum coercebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars quòd a pueritiâ consuetam duritiam, et alia, quæ ceteri miserias vocant, voluptati habuisset. Nisi tamen res publica pariter, ac sævissumo imperio, bene atque decorè gesta.

CI. Igitur quarto denique die, haud longè ab oppido Cirtâ undique simul speculatores citi sese ostendunt; quâ re hostis adesse intellegitur. Sed quia divorsi redeuntes, alius ab aliâ parte, atque omnes idem significabant, consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, advorsum omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partis distribuerat, ratus ex omnibus æquè aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum adti-

gerant, cohortatus suos, turmatim et quàm maxumè confertis equis ipse aliique Mauros invadunt: ceteri in loco manentes ab jaculis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites prœliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius ejus adduxerat, neque in priore pugnâ, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quòd ibi Jugurtha cum plurimis. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit : ibi latinè (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat : « nos« tros frustrà pugnare ; paullo ante Marium suâ ma« nu interfectum »; simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugnâ, satis impigrè occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei, quàm fide nuncii terrentur: simulque barbari animos tollere et in perculsos acriùs incedere. Jamque paullum ab fugâ aberant, quum Sulla, profligatis, quos advorsùm ierat, Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Jugurtha, dum sustentare suos et propè jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextrâ, sinistrâ omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, occurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri adflicti; ac multi, volneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati; niti modò, ac statim concidere: postremò omnia, quà visus erat, constrata telis, ar-

mis, cadaveribus; et interea humus infecta sanguine.

CII. Postea loci consul, haud dubiè jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quò initio profectus intenderat. Eò post diem quintum, quàm iterum barbari malè pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, « duo quàm fidissumos ad eum mitteret; velle de se, et de populi « romani commodo, cum is disserere ». Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire jubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere; ingenium aut avorsum uti flecterent; aut cupidum pacis vehementiùs accenderent. Itaque Sulla, cujus facundiæ, non ætati, a Manlio concessum, pauca verba hujuscemodi locutus:

« Rex Bocche, magna nobis lætitia, quum te talem virum dî monuere, utì aliquando pacem quàm « bellum malles; neu te optumum cum pessumo « omnium Jugurthâ miscendo commaculares; simul « nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te « errantem et illum sceleratissumum persequi. Ad « hoc, populo romano jam inopi visum amicos quàm « servos quærere; tutius rati volentibus quàm coac« tis imperitare. Tibi verò nulla opportunior nostrâ « amicitiâ: primùm, quòd procul absumus, in quo « offensæ minimùm, gratia par ac si propè adesse« mus; dein, quòd parentes abundè habemus, ami« corum neque nobis, neque cuiquam omnium, sa« tis. Atque hoc utinam a principio tibi placuisset! « profectò ex populo romano multò plura bona ac« cepisses, quàm mala perpessus esses. Sed quoniam « humanarum rerum fortuna pleraque regit; cui « scilicet placuisse et vim, et gratiam nostram expe-

« riri : nunc, quando per illam licet, festina, atque,
» ut cœpisti, perge. Multa atque opportuna habes,
« quò faciliùs errata officiis superes. Postremò hoc in
« pectus tuum demitte, numquam populum romanum
« beneficiis victum. Nam bello quid valeat tute scis. »

Ad ea Bocchus placidè et benignè; simul pauca pro delicto verba facit: « Se non hostili animo, sed « regnum tutatum, arma cepisse : nam Numidiæ « partem, unde vi Jugurtham expulerat, jure belli « suam factam, eam vastari ab Mario pati nequivisse : « præterea missis antea Romam legatis, repulsum ab « amicitiâ. Ceterùm vetera omittere, ac tum, si per « Marium liceret, legatos ad senatum missurum ». Dein, copiâ factâ, animus barbari ab amicis flexus, quos Jugurtha, cognitâ legatione Sullæ et Manlii metuens id quod parabatur, donis corruperat.

CIII. Marius interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatûs proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quò Jugurtha perfugas omnis præsidium imposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando quæ sibi duobus prœliis venerant, seu admonitus ab amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copiâ necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissuma erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire jubet; agendarum rerum, et quocumque modo belli componendi licentiam permittit. Illi maturè ad hiberna Romanorum proficiscuntur : deinde itinere a gætulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore ad Sullam perfugiunt; quem consul in expeditionem proficiscens pro prætore reliquerat. Eos ille non pro

vanis hostibus, ut meriti erant, sed adcuratè ac liberaliter habuit. Quâ re barbari et famam Romanorum avaritiæ falsam, et Sullam, ob munificentiam in sese, amicum rati. Nam etiam tum largitio multis ignara; munificus nemo putabatur, nisi pariter volens; dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quæstori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia quæ aut utilia, aut benevolentiæ credebant, oratione extollunt: dein, Sullâ omnia pollicito, docti quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL ibidem opperiuntur.

CIV. Marius, postquam infecto quò intenderat negotio, Cirtam redit; de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet, item L. Bellienum prætorem Uticâ, præterea omnis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam fit ab consule: interea induciæ postulabantur. Ea Sullæ et plerisque placuere: pauci ferociùs decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quæ fluxæ et mobiles semper in advorsa mutant. Ceterùm Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui quæstor stipendium in Africam portaverat: duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus cùm cetera, tum maxumè benignitatem et studium Sullæ lubens accepit. Romæ legatis ejus, postquam errasse regem et Jugurthæ scelere lapsum, deprecati sunt, amicitiam et fœdus petentibus hoc modo respondetur.

« Senatus et populus romanus beneficii et injuriæ

« memor esse solet. Ceterùm Boccho, quoniam pœ-« nitet, delicti gratiam facit. Fœdus et amicitia da-« buntur, quum meruerit. »

CV. Quìs rebus cognitis, Bocchus per litteras a Mario petivit utì Sullam ad se mitteret; cujus arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum præsidio equitum atque peditum, funditorum balearium; præterea sagittarii et cohors peligna cum velitaribus armis, itineris properandi causså; neque his secùs, atque aliis armis, advorsum tela hostium, quòd ea levia sunt, muniti. Sed itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi, repentè in campis patentibus cum mille non ampliùs equitibus sese ostendit; qui temerè et effusè euntes, Sullæ aliisque omnibus et numerum ampliorem vero, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere; timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, et advorsum eos quos sæpè vicerunt. Interim equites exploratum præmissi rem, utì erat, quietam nunciant.

CVI. Volux adveniens quæstorem adpellat, « se a « patre Boccho obviam illis simul, et præsidio mis-« sum ». Deinde eum et proxumum diem sine metu conjuncti eunt. Pòst, ubi castra locata, et die vesper erat, repentè Maurus incerto voltu ad Sullam adcurrit : « sibi ex speculatoribus cognitum Jugur-« tham haud procul abesse » : simul, utì noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat « se toties fusum Numidam pertimescere : « virtuti suorum satis credere; etiam si certa pestis « adesset, mansurum potiùs quàm, proditis quos

« ducebat, turpi fugâ incertæ ac forsitan pòst paullo morbo interituræ vitæ parceret ». Ceterùm ab eodem monitus, utì noctu proficiscerentur, consilium adprobat; ac statim milites cœnatos esse, in castris ignis quàm creberrimos fieri, dein primâ vigiliâ silentio egredi jubet. Jamque nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, quum equites Mauri nunciant Jugurtham circiter duûm millium intervallò antè consedisse. Quod postquam auditum, tum verò ingens metus nostros invadit; credere proditos a Voluce et insidiis circumventos. Ac fuere qui dicerent manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem æstumabat, tamen ab injuriâ Maurum prohibet; suos hortatur, « utì fortem animum gererent; sæpè antea paucis « strenuis advorsum multitudinem bene pugnatum; « quantò sibi in prœlio minùs pepercissent, tantò « tutiores fore; nec quemquam decere, qui manus « armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in « maxumo metu nudum et cæcum corpus ad hostis « vortere ». Deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, maxumum Jovem obtestatus, ut sceleris atque perfidiæ Bocchi testis adesset, castris abire jubet. Ille lacrumans orare, « ne ea crederet; nihil « dolo factum, magis calliditate Jugurthæ, cui speculanti iter suum cognitum esset. Ceterùm, quo- « niam neque ingentem multitudinem haberet, et « spes opesque ejus ex patre suo penderent, illum « nihil palàm ausurum, quum ipse filius testis ad- « esset; quare optumum factum videri, per medis

« ejus castra palàm transire, sese, vel præmissis, vel « ibidem relictis Mauris, solum cum Sullâ iturum ». Ea res, ut in tali negotio, probata, ac statim profecti; quia de improviso acciderant, dubio atque hæsitante Jugurthâ, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quò ire intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multùm et familiariter agebat: præmissus ab Jugurthâ, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdolè speculatum Bocchi consilia; præterea Dabar, Massugradæ filius, ex gente Masinissæ, ceterùm materno genere impar: pater ejus ex concubinâ ortus erat; Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque: quem Bocchus fidum Romanis multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, « paratum sese facere quæ populus romanus vellet: colloquio diem, locum, tempus ipse deligeret: consulta sese omnia cum illo « integra habere, neu Jugurthæ legatum pertimesceret; quò res communis licentiùs gereretur; nam « ab insidiis ejus aliter caveri nequivisse ». Sed ego comperior Bocchum magis punicâ fide, quàm ob quæ prædicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis adtinuisse, multùmque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam traderet; lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla: « pauca coram Aspare locuturum; cetera occulte, aut nullo, aut quàm paucissumis præsentibus »: simul edocet quæ responderentur. Postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit: « se missum a consule venisse quæsitum ab eo pacem,

« m bellum agitaturus foret ». Tum rex, utì præceptum, post diem decimum redire jubet; ac nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum. Deinde ambo in sua castra digressi. Sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occultè arcessitur: ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur: præterea Dabar internuncius, sanctus vir et ex sententiâ ambobus. Ac statim sic rex incipit:

CX. « Numquam ego ratus sum fore, utì rex maxumus in hâc terrâ, et omnium, quos novi, privato homini gratiam deberem. Et herclè, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis ultrò egomet opem tuli; nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri dolere solent, ego lætor: fuerit mihi eguisse aliquando amicitiæ tuæ, quâ apud animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet: arma, viros, pecuniam, postremò quidquid animo lubet, sume, utere; et, quoad vives, numquam redditam gratiam putaveris; semper apud me integra erit: denique nihil, me sciente, frustrà voles. Nam, ut ego æstumo, regem armis quàm munificentiâ vinci minùs flagitiosum. Ceterùm de re publicâ vestrâ, cujus curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo romano neque feci, neque factum umquam volui: finis meos advorsum armatos armis tutus sum. Id omitto, quando vobis ita placet: gerite, utì voltis, cum Jugurthâ bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque Jugurtham id intrare sinam. Præterea si quid meque vob[illegible] gnum petiveris, haud repulsus abibis. »

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et m

pace et de communibus rebus multis disseruit. Denique regi patefacit, « quod polliceatur, senatum et « populum romanum, quoniam amplius armis va« luissent, non in gratiam habituros; faciundum « aliquid, quod illorum magis quàm suâ retulisse « videretur; id adeo in promtu esse, quoniam Ju« gurthæ copiam haberet: quem si Romanis tradi« disset, fore utì illi plurimùm deberetur; amici« tiam, fœdus, Numidiæ partem, quam nunc pete« ret, ultrò adventuram ». Rex primò negitare: « ad« finitatem, cognationem, præterea fœdus interve« nisse: ad hoc metuere ne, fluxâ fide usus, popu« larium animos averteret; quîs et Jugurtha carus, « et Romani invisi erant ». Denique sæpiùs fatigatus, leniter et ex voluntate Sullæ omnia se facturum promittit. Ceterùm ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissumus, quæ utilia visa constituunt. Ita composito dolo, digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Jugurthæ legatum, adpellat: « sibi per Dabarem ex Sullâ cogni« tum posse conditionibus bellum componi: quam« obrem regis sui sententiam exquireret ». Ille lætus in castra Jugurthæ venit. Deinde ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, « Jugurtham cupere om« nia quæ imperarentur, facere; sed Mario parum « confidere; sæpè antea cum imperatoribus romanis « pacem conventam frustrà fuisse. Ceterùm si ambo« bus consultum et ratam pacem vellet, daret ope« ram ut unà ab omnibus, quasi de pace, in collo« quium veniretur; ibique sibi Sullam traderet. « Quum talem virum in potestatem haberet, fore

« utì jussu senatûs atque populi romani fœdus fie-
« ret ; neque hominem nobilem, non suâ ignaviâ, sed
« ob rempublicam, in hostium potestate relictum
« iri. »

CXIII. Haec Maurus secum ipse diù volvens tandem promisit. Ceterùm dolo, an verè, parum comperimus. Sed plerumque regiæ voluntates, ut vehementes, sic mobiles, sæpè ipsæ sibi advorsæ. Postea tempore et loco constituto, in colloquium utì de pace veniretur, Bocchus Sullam modò, modò Jugurthæ legatum adpellare, benignè habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter læti, ac spei bonæ pleni. Sed, nocte eâ quæ proxuma fuit ante diem colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis, ac statim immutatâ voluntate remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, vultu, colore, ac motu corporis pariter, atque animo varius : quæ scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse. Tamen postremò Sullam arcessiri jubet, et ex ejus sententiâ Numidæ insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est Jugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quæstore nostro, quasi obvius honoris caussâ, procedit in tumulum, facillumum visu insidiantibus. Eòdem Numida cum plerisque necessariis suis, inermus, ut dictum, accedit ; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati ; Jugurtha Sullæ vinctus traditur, et ab eo ad Marium deductus.

CXIV. Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris Q. Cæpione et Manlio malè pugnatum. Quo metu Italia omnis contremuerat. Illique et indè ad nostram memoriam Romani sic habuere ; alia om-

nia virtuti suæ prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloriâ, certare. Sed postquam bellum in Numidiâ confectum, et Jugurtham vinctum adduci Romam nunciatum est; Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia. Isque kalendis januariis magnâ gloriâ consul triumphavit. Eâ tempestate spes atque opes civitatis in illo sitæ.

FINIS.